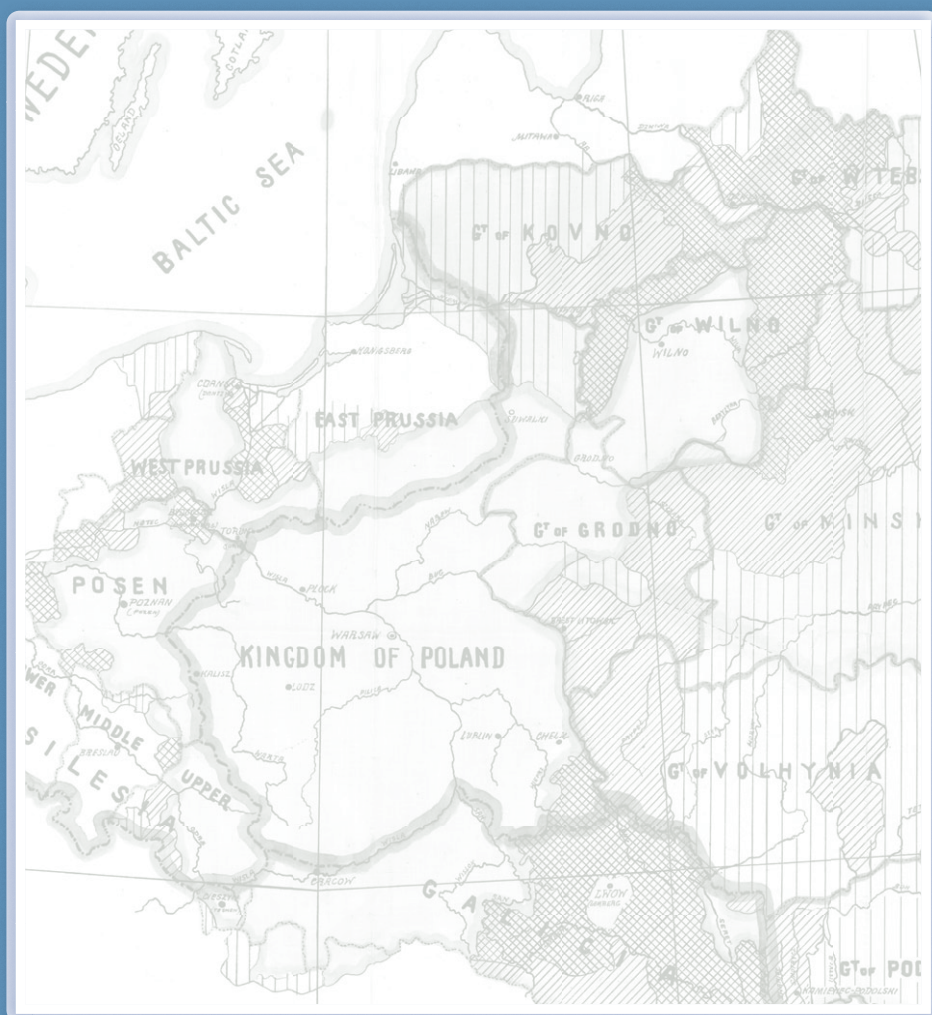

BEATA KONOPSKA, MAREK BARWIŃSKI

KSZTAŁTOWANIE GRANIC POLSKI PO PIERWSZEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ

METODYCZNE PROBLEMY BADAŃ
ŹRÓDEŁ KARTOGRAFICZNYCH I TEKSTOWYCH

WARSZAWA 2021

**KSZTAŁTOWANIE GRANIC POLSKI
PO PIERWSZEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ**

BEATA KONOPSKA, MAREK BARWIŃSKI

KSZTAŁTOWANIE GRANIC POLSKI PO PIERWSZEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ

METODYCZNE PROBLEMY BADAŃ
ŹRÓDEŁ KARTOGRAFICZNYCH I TEKSTOWYCH

WARSZAWA 2021

Beata Konopska, Marek Barwiński

Kształtowanie granic Polski po pierwszej wojnie światowej

Metodyczne problemy badań źródeł kartograficznych i tekstowych

Recenzent

Prof. dr hab. Elżbieta Kościk

Publikacja naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Kształtowanie granic niepodległej Polski w świetle dokumentów kartograficznych” w latach 2018–2023, numer projektu: 01SPN17003218, kwota finansowania 1 228 485 zł

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Szlakami
Polski
Niepodległej

UMCS
UNIVERSITAS MAZOWIECENSIS
FORSUM ANTI RESURGENTIBUS

Wydawca

Polskie Towarzystwo Historyczne
Rynek Starego Miasta 29/31, 00–272 Warszawa
e-mail: pth@ihpan.edu.pl

© Polskie Towarzystwo Historyczne

ISBN 978-83-963556-1-4

Opracowanie typograficzne
Renata Sarna, Signum CM Cezary Mazur

Warszawa 2021

Spis treści

Wprowadzenie	7
Rodzaje granic państwowych	10
Pojęcie granicy	
Wał, Mur, <i>Limes</i>	
Boundary, Frontière, Grenze, Hranice	
Podziały granic	19
Granice naturalne	
Granice sztuczne	
Granice arbitrażowe, blizny historii	
Granice etniczne	
Rzeki, strefy wododziałowe	
Granice antecedentne i subsekwentne	
Granice <i>de iure</i> i <i>de facto</i>	
Granice polityczne na dawnych mapach	28
Zmienność granic	39
Zmienność granic Polski do końca XVIII wieku	
Zarys geograficzno-historyczny	42
Początki polskiej państwowości	
Ekspansja terytorialna	
Okres rozbiorów	
Granice Polski po pierwszej wojnie światowej	49
Koncepcje granic państwa polskiego w opracowaniach polskich geografów w okresie pierwszej wojny światowej	
Kształtowanie granic	
Opracowania kartograficzne w ustalaniu granic polskich podczas Konferencji Paryskiej	66
Kwerendy	
Wykorzystanie map w działaniach poprzedzających oficjalne otwarcie Konferencji	
Wybrane mapy z okresu negocjowania granic polskich podczas Konferencji	
Bibliografia	78
Aneks dokumentacyjny	85

Dr hab. Beata Konopska, prof. UMCS

ORCID 0000-0002-9302-5164

Zatrudniona w Katedrze Geomatyki i Kartografii i Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

Kartograf i historyk, specjalizuje się w *critical cartography* XIX i XX w., w badaniach mapę traktuje jako zapis kulturowy i formę komunikacji społecznej, redaktor naczelna „Polish Cartographical Review”, wiceprzewodnicząca Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN, przewodnicząca Komisji Geografii Historycznej Polskiego Towarzystwa Historycznego.

Dr hab. Marek Barwiński, prof. UŁ

ORCID 0000-0001-8059-6884

Zatrudniony w Katedrze Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego.

Geograf, specjalizuje się w problematyce mniejszości narodowych, etnicznych i wyznaniowych Europy Środkowo-Wschodniej, zajmuje się także problematyką granic, przekształceń terytorialnych państw i współczesnych obszarów konfliktogennych. Członek Komitetu Nauk Geograficznych PAN, polsko-ukraińskiej Komisji Ekspertów ds. doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii.

Wprowadzenie

Granica państwa, według autorów *Wielkiego Słownika Języka Polskiego*¹, to „coś”, co oddziela jeden obszar od innego lub wszystkich pozostałych, zwykle to „coś” jest przedstawiane jako wyobrażona linia przebiegająca w terenie i oznaczana na mapach. Granica państwa bez względu na formę zawsze kumuluje duży ładunek emocji, kiedy rodzi się w myślach, kiedy jest wyznaczana w terenie, kiedy widać ją wbitą w ziemię i kiedy o niej przypomina już tylko sygnatura na mapie.

Inspiracją do napisania tej monografii były doświadczenia i przemyślenia, jakie pojawiły się podczas kwerend, zmierzających do odnalezienia map i szkiców kartograficznych wraz z dokumentacją istotną do ich zrozumienia, które sporządzano na potrzeby negocjacji kształtu granic Polski przed i w trakcie Konferencji Pokojowej w Paryżu, kończącej pierwszą wojnę światową. Kwerendy prowadzono w ramach grantu *Kształtowanie granic niepodległej Polski świetle dokumentów kartograficznych*, realizowanego w ramach programu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” (2018–2023)².

Poszukiwano wszelkich źródeł kartograficznych – map rękopiśmiennych, drukowanych, szkiców kartograficznych oraz materiałów źródłowych do ich opracowania, czyli różnego rodzaju ekspertyz, sprawozdań, opisów, notatek, listów, rachunków, które mogły posłużyć do sporządzenia lub skorygowania publikacji kartograficznych, przygotowywanych przed i w czasie konferencji w kraju i poza nim.

Najwięcej odnalezionych źródeł stanowią mapy drukowane, mapy będące w obiegu rynkowym z odręcznie naniesioną treścią ekspercką i mapy rękopiśmienne. Przedstawiają one głównie zagadnienia przyrodnicze, historyczne, społeczno-gospodarcze, narodowościowe i polityczne. Wykonane zostały w różnych formatach i skalach (od topograficznych do przeglądowych). Zasięgiem geograficznym obejmują dawne ziemie polskie lub całą Europę. Część map wydrukowana została na etapie pierworysu, stąd mapy te sprawiają wrażenie pozycji wykonanych ręcznie. W wielu przypadkach treść tematyczna narysowana jest na gotowych uniwersalnych podkładach kartograficznych,

Kwerendy przeprowadzone w instytucjach polskich i zagranicznych pokazały, że poszukiwane źródła kartograficzne są bardziej rozproszone niż początkowo

¹ granica - Wielki słownik języka polskiego PAN (wsjp.pl)

² Praca naukowa finansowana w ramach programu MNiSW pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018–2023, nr projektu 01SPN17003218, kwota finansowania 1 228 485 zł.

myślano. Przystępując do pracy założono, że dokumentacja pokonferencyjna może być przechowywana w zasobach kilkunastu lub kilkudziesięciu instytucji. Zaskoczeniem natomiast był fakt, że w części tych instytucji z zespołów przechowujących materiały pokonferencyjne zostały wyjęte mapy. Dotychczas nie udało się racjonalnie wyjaśnić przyczyn oddzielenia map od dokumentacji, z którą pierwotnie tworzyły jeden kompletny dokument. Mapy przechowywane są w osobnych teczkach o identyfikatorze niemającym powiązania z numerem ewidencyjnym (sygnaturą) pierwotnego zespołu archiwalnego. O ile tego rodzaju postępowanie może być uzasadnione w przypadku opracowań kartograficznych wykonanych w dużych i średnich formatach (np. mapy ścienne lub składane), o tyle osobne przechowywanie map małoformatowych jest zaskoczeniem. W zależności od instytucji, mapy przechowywane są albo w sztucznie utworzonych zespołach zazwyczaj bez podania aktotwórcy, albo jako samoistne obiekty (biblioteki). W opisanej praktyce są jednak dwa wyjątki. Pierwszy stanowią mapy współprawne z dokumentacją lub luźne, pozostawione w dokumentacji prawdopodobnie przez przeoczenie. Drugi wyjątek stanowią mapy w spuściznach przekazanych po osobach prywatnych, uczestniczących w konferencji pokojowej.

Oddzielenie map od pierwotnych dokumentów i udostępnianie w sposób niezależny wywołało dodatkowe problemy badawcze. Najpoważniejsze z nich wiążą się z datacją map i ustaleniem ich autorstwa, następnie z określeniem okoliczności, w których je opracowano lub się nimi posłużono. Nie mając bezpośredniego powiązania map z dokumentacją tekstową trudno jest także ustalić autora odrębnych poprawek, odnoszących się bezpośrednio do treści map, zwłaszcza rysunku granic lub użytych danych statystycznych. Dotyczy to w zasadzie wszystkich opracowań kartograficznych (szkiców, map rękopiśmiennych, drukowanych), na których widnieją niesygnowane odrębne uwagi. Oddzielenie map od pierwotnej dokumentacji mocno komplikuje układanie odnalezionych źródeł kartograficznych i tekstowych w wątki merytoryczne. W rozwiązaniu tego problemu pomocne okazały się spuścizny prywatne, zwłaszcza przechowywana w nich korespondencja.

Przejrane źródła historyczne, a w nich liczba ekspertyz zamówionych i powstałych na potrzeby konferencji pokazują, jak wielką wagę przywiązywano do wiedzy o przestrzeni, która za chwilę miała być podzielona przez polityków. Spośród zagadnień gospodarczych i ludnościowych na uwagę zasługują ekspertyzy, referaty i wszelkiego rodzaju opracowania związane z rozwojem terytorialnym Polski oraz analizy zmian przebiegu granic w tej części Europy od początku państwowości. Wyeksponowanie tego wątku w odnalezionej dokumentacji stało się podstawą do zamieszczenia w monografii rozważań nad pojęciem granic, ich zmienności i sposobu przedstawiania na mapach.

Dawne mapy posłużyły w monografii jako ilustracja tekstu i uzupełnienie omawianych zagadnień szczegółowych. W zamierzeniu mają one także skłonić

do głębszych refleksji, zwrócić uwagę na fakt, że nie zawsze dokładność przebiegu granic była istotnym elementem map, choć ich oddziaływanie zawsze było widoczne w każdym elemencie treści przedstawionej na mapie. Doświadczenie przestrzeni i sposób jej wyrażania przyjmowały w kartografii różne formy. Jednak za sprawą uniwersalnego, intuicyjnie rozumianego języka kartograficznego, treść map, zamknięta w obrazie, pokonuje bariery mentalne i z łatwością trafia do świadomości osób, posługujących się różnymi językami i pochodzących z różnych kręgów kulturowych. Wykorzystanie map podczas paryskiej konferencji pokojowej, dowodzi ich użyteczności w polityce zagranicznej i to nie tylko w zakresie przekazu informacji i poglądów, ale również jako narzędzia perswazji i mnemotechniki, opartej na skojarzeniach obrazowych.

Słowa kluczowe: historia kartografii, granice polityczne, Konferencja Pokojowa w Paryżu, historia Polski XX wiek

Rodzaje granic państwowych

Pojęcie granicy

Pojęcie granicy długo ewoluowało w czasie: od rozległych granic strefowych, często o nieokreślonej przynależności, do drobiazgowo wytyczanych granic liniarnych. Owe nieokreślone strefy, będące często pustkowiami, stanowiły zwykle lasy, góry lub bagna, które niejednokrotnie utrzymywano niezagospodarowane z powodów obronnych. Dominującą funkcją granicy, inaczej niż współcześnie, nie było określenie zasięgu terytorium danego państwa, lecz jego obrona. Granice wówczas nie miały formy liniowej, lecz postać niestabilizowanych stref pogranicza.

Wał, Mur, *Limes*

W literaturze, jako przykład pierwszych granic liniowych wskazywany jest słynny starożytny *limes*, czyli północna granica Imperium Rzymskiego w Brytanii, nad Dunajem i Renem a także na wschodzie w prowincji Arabia (Gołyźniak 2014). Warto jednak zauważyć, że starożytni Rzymianie nie znali pojęcia granicy w obecnym znaczeniu. *Limes* nie wyznaczał bowiem obszaru ich imperium, ale linię obrony. Maria Baramova (2010) określa rzymski *limes* jako klasyczny podział „cywilizacji rzymskiej” i „świata barbarzyńców”, który w praktyce przedstawiał strefę kontaktu między podbitymi ziemiami a tymi, które oparły się inwazji. Była to według niej bardziej nieostra strefa niż wyraźnie określona linia podziału¹.

Przykładami dobrze zachowanych fragmentów *limes* są Wał Hadriana i *Limes Arabicus*. Na *limes* składały się przede wszystkim drogi, forty, wieże strażnicze i obserwacyjne. Dostosowanie do miejscowych warunków podkreślały różnice w strukturze obydwu *limesów* (Gołyźniak 2011).

Wał Hadriana (Mur Hadriana, Vallum Hadriani, Roman Wall, Picts' Wall) to starożytny rzymski wał obronny w północnej Brytanii, zbudowany w pierwszej połowie II wieku n.e. podczas podboju Wysp Brytyjskich przez Rzymian za panowania cesarza Publiusza Eliusza Hadriana (okres panowania 117–138) (Ryc. 1).

Rozmiar Wału Hadriana z jednej strony uzmysławiał miejscowym potęgę ówczesnego Rzymu, z drugiej ułatwiał obronę rzymskiej prowincji przed wrogimi atakami i niepożądanymi migracjami ludności, wspomagał także kontrolę przepływu towarów (pobór cła).

¹ <http://ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/border-regions/maria-baramova-border-theories-in-early-modern-europe>

Ryc. 1. Obraz Williama Bella Scotta (1811–1890)
pt. *Rzymianie budują mur na potrzeby ochrony południa*
Źródło: National Trust, Wallington (domena publiczna)

Wał o długości ok. 118 km składał się z kilku elementów, z których najważniejszym był główny mur. Przecinał wyspę równoleżnikowo od Morza Północnego do Morza Irlandzkiego (Ryc. 2–3), jego część zachodnia zbudowana była z darni a wschodnia z kamienia (Fot. 1–2). Po północnej stronie muru i wału darniowego rozciągała się fosa a od strony południowej przylegała do niego droga na potrzeby wojska i dodatkowy pas umocnień w formie ziemnego wału i fosy. Istotnym elementem tworzącym Wał Hadriana były forty z czterema bramami wejściowymi, usytuowanymi zgodnie z kierunkami świata oraz z wieżami strażniczymi. Ostatnim elementem konstrukcji były kamienne wieże obserwacyjne. Wał mierzył ok. 4,2 metra wysokości w części kamiennej a jego konstrukcja ziemna sięgała 6 m szerokości (Gołyźniak 2011). Wzdłuż wału Hadriana znajduje się wiele miejscowości i obiektów, których nazwy nawiązują do niego, np. Wallsend, Heddon-on-the-Wall, Thirlwall Castle.

W 1987 roku Wał Hadriana został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO².

² <https://hadrianswallcountry.co.uk/>

Ryc. 2. Fragment mapy Mateusza Parisa (1200–1259)
z zaznaczonym przebiegiem Wału Hadriana i Wału Antoniusza
Źródło: *Early Travellers in Scotland* (P.H. Brown 1891). Europeana.eu (domena publiczna)

Wał Antoniusza³ (Vallum Antonini) został zbudowany ok. dwadzieścia lat później niż Wał Hadriana. Na podstawie skanowania lidarowego oszacowano, że miał długość około 63 kilometry i około 3 metrów wysokości i 5 metrów

Fot. 1–2. Wał Hadriana (widok współczesny)
Źródło: zbiory prywatne

³ <https://www.antoninewall.org/visiting-the-wall>

szerokości. Był drugim z dwóch „wielkich murów” zbudowanych przez Rzymian w II wieku naszej ery. Jego ruiny są mniej widoczne niż Muru Hadriana, głównie dlatego, że mur z darni i drewna w dużej mierze zwiędział, w przeciwieństwie do jego kamiennego południowego poprzednika.

Ryc. 3. Mapa Anglii widocznym przebiegiem Wału Hadriana

Źródło: *The large English Atlas, Or, a New Set of Maps of all the Counties in England and Wales, Drawn From The Several Surveys which have been hitherto Published, With three general Maps of England, Scotland, and Ireland, From the latest and best Authorities* (1760). Europeana.eu (domena publiczna)

Taką samą funkcję, jak rzymski *limes*, pełnił dalekowschodni Wielki Mur Chiński. *Limes* odgradzał rzymską cywilizację a Wielki Mur chińską cywilizację od świata ludów barbarzyńskich. Znak, obrazujący na mapach jego przebieg

nigdy nie odzwierciedlał północnej granicy Chin (Ryc. 4). Analizując treść dawnych map na niejednej można znaleźć znak liniowy, wskazujący położenie Wału Hadriana lub Wielkiego Muru Chińskiego, jako obiektów przestrzennych, pomimo zaniku ich pierwotnej funkcji.

Ryc. 4. Fragment mapy Chin z widocznym przebiegiem Wielkiego Muru

Źródło: *Atlas historyczny Chin* (br), Bibliothèque nationale de France. Europeana.eu (domena publiczna)

Wielki Mur Chiński (ang. The Great Wall) inaczej Wielki Mur lub Długi Mur 10 000 *li* to największy i najstarszy tego typu obiekt wzniesiony przez człowieka (Fot. 3–4). Jego oryginalne nazwy *Changcheng* lub *Wanli Changcheng* zawierają przymiotnik „długi”. W dosłownym tłumaczeniu to długi mur lub bardzo długi mur, gdyż liczebnik *wan* używany w znaczeniu metaforycznym oznacza wielką liczbę czegoś (Galewska 2019). Wątek nazwy jest istotny w kontekście pierwotnej funkcji tego obiektu topograficznego, który do dziś jest fizycznym modelem idei epoki, odzwierciedlającym istotne cechy jej kultury i mentalności. Ta idea skrywa się nie tylko w jego fizyczności, ale także w oryginalnej nazwie. Nazwy własne, w których zawierają się cechy charakterystyczne wyłącznie dla kultury wyjściowej, w której są lepiej znane i rozumiane należą do trudniejszych zadań w pracy tłumacza (Hejwowski 2004).

Budowę Wielkiego Muru rozpoczęto w VII wieku p.n.e., w czasach chińskich Wiosen i Jesieni (VIII–V w. p.n.e.). W zależności od ukształtowania terenu i przewidywanej formy ataku zmieniały się jego parametry (wysokość, szerokość) oraz sposób budowy (wielkość i układ cegieł, liczba warstw pionowych i poprzecznych), konfiguracja wież strażniczych, sposób zakwaterowania oddziałów i sygnalizacji (Steinhardt 2007).

Fot. 3–4. Wielki Mur Chiński (widok współczesny)
Źródło: zbiory prywatne

Z czasem Wielki Mur stał się symbolem potęgi militarnej, ekonomicznej i technicznej Państwa Środka oraz świadectwem jego tendencji do izolacji, wynikających z nauk taoistycznych. Idea jego powstania wręcz wpisuje się w maksymę Laozi „I choćby sąsiednie państwa widoczne były w oddali (...), to niech ludzie żyją do późnej starości i umierają bez wzajemnych, międzypaństwowych odwiedzin” (Bociański 2014 za Kudelską 2002).

Wielki Mur Chiński stał się jednym ze znaków rozpoznawczych Chin i figurą myśli w literaturze (Mazan 2020). Piotr J. Fereński i Grzegorz Soboń (2020) zaliczyli go do grupy zjawisk i procesów wpływających na relacje istniejące w środowisku społeczno-kulturowym.

W 1987 roku Wielki Mur Chiński został wpisany na Listę światowego dziedzictwa UNESCO, a dwadzieścia lat później, w 2007 roku ogłoszono go jednym z siedmiu nowych cudów świata (Ryc. 5).

Idea muru jako podziału przestrzeni przetrwała do dziś i podobnie jak przed wiekami wskazuje część oswojoną i część postrzeganą jako nieprzyjazną. Idea ta jest ponadczasowa, ale powody odwoływania się do niej osadzone są w konkretnych okolicznościach, zamykających się w wyraźnych cezurach czasowych. Materialna forma idei muru, odzwierciedlająca siłę i determinację jej propagatorów, współtworzy przestrzeń i wpływa na jej postrzeganie. Jest swoistym autografem pozostawionym w przestrzeni. Nawet po utracie pierwotnej funkcji ślady tych form są zachowane w przestrzeni geograficznej i przechowywane w sferze mentalnej. Z tytułu współtworzenia przestrzeni przebieg tych form i emocjonalny stosunek twórców podziałów do przestrzeni jest zobrazowany na mapach, które – jak pisał E. Romer (1951) są „dokumentem życia krajobrazu”, przechowującego „ślady swych nieustannych przeobrażeń”. W tym kontekście trudno się nie zgodzić ze stwierdzeniem, że mapa przedstawia ideę lub jej formę istniejącą w określonym czasie i miejscu przez pryzmat epoki, w której ją wydano. Ta relacja człowieka z przestrzenią, jego stosunku do niej wyrażona jest w symbolicznie stosowanej w kartografii.

Ryc. 5. *Province de Pe-Tche-Li* (1735) z przedstawionym przebiegiem Wielkiego Muru, opracowanie kartograficzne Jean B. Bourguignon d'Anville (1697–1782)
Źródło: Europeana.eu (domena publiczna)

Mury historyczne i współczesne⁴ (Fot. 5–6) faktycznie istniejące lub tylko w wyobraźni artystycznej były przedmiotem refleksji o sprawczości rzeczy, pośród których żyje człowiek. Jej autorzy, Piotr J. Fereński i Grzegorz Sobon (2020), analizując wiele przykładów dowiedli, że mury bez względu na przyjmowaną

⁴ Autorzy biorą pod uwagę m.in. Mur Berliński, Wielki Mur Chiński, mury i zasięki powstające wokół Melilli, miasta-enklawy w północnej Afryce, „barierę bezpieczeństwa”, mającą za zadanie chronić obywateli żydowskich przed atakami terrorystycznymi ze strony Palestyńczyków zamieszkujących Zachodni Brzeg, tj. część Palestyny kontrolowaną przez Izrael.

formę, nie są w przestrzeni elementem pasywnym. Analizując wiersze, opowiadania, reportaże i prace plastyczne pokazali, że ten element przestrzeni w istotny sposób wpływa na sposoby widzenia świata, zachowania i wzory myślenia. I jak piszą mury „Stanowią nie tylko elementy współtworzące fizyczne i mentalne mapy otoczenia, ale też łączą się ściśle z naczelnymi jakościami i wartościami ludzkiego bytu, do jakich współcześnie należy zaliczyć m. in. wolność i bezpieczeństwo” (s. 37). Postrzegają mury jako czynnik, powodujący, umożliwiający i ograniczający działania.

Fot. 5–6. Mur Berliński w latach siedemdziesiątych XX w.
Źródło: U.S. Army Berlin Brigade Visual Information Activity, AlliiertenMuseum
(domena publiczna)

Przestrzeń przyjazna i oswojona wiąże się ze społecznym poczuciem współistnienia z nią. Afektywną więź między ludźmi a miejscem opisał i wprowadził do geografii jako topofilię Yi-Fu Tuan (1974, 1999). Topofilia wiąże się z charakterem przestrzeni, miejscem, krajobrazem i postawami ludzi, którzy doświadczają w niej życia codziennego (Jędrzejczyk 2001).

Boundary, Frontière, Grenze, Hranice

Współczesna koncepcja granicy państwowej zaczęła rozpowszechniać się po rewolucji francuskiej, ale dopiero pod koniec XIX wieku granica liniowa przybrała swoją obecną formę, a „pozostałością” rozległych pograniczy były strefy zdemilitaryzowane, które współcześnie już praktycznie zanikły (Barbag 1987, Otok 2012, Kałuski 2017).

Angielskie słowo *boundary* (granica) wywodzi się od *bounds* (miedza), co od razu wskazuje na najważniejszą jej funkcję – określenie zasięgu terytorialnego poszczególnych państw oraz oddzielenie różnych jurysdykcji politycznych (Koter 2015). Ten podstawowy sens istnienia granicy determinuje – a raczej determinował w przeszłości – jej znaczenie strategiczno-militarne. Takie podejście preferowało granice, które same w sobie mogły być korzystne z militarnego punktu widzenia, czyli tzw. granice naturalne.

Znaczenie słów używanych do określenia granicy, pojęcia z natury swojej wieloznacznego i występującego w różnych kontekstach naukowym, literackim lub potocznym jest zmienne w czasie. W aspekcie etymologicznym warto zauważyć, że słowa używane do jej określenia ewoluowały od średniowiecza, część z nich wcześniej rozumiana jako granica później zaczęła być stosowana do określenia pogranicza. W literaturze najczęściej dyskutowane i doprecyzowane są znaczenia angielskiego *frontier* (pochodzącego od łacińskiego *frons*), bliskiego brzmieniowo francuskiego *Frontière*, włoskiego *Frontiera* i hiszpańskiego *Frontera*, a także w językach słowiańskich – słowackiego *Hranica*, czeskiego *Hranice* i bliskiego im niemieckiego *die Grenze* itd. We współczesnej literaturze anglojęzycznej rzadziej stosowane jest określenie *march*, we francuskiej *marche* i *limite*, hiszpańskiej *marca*, *limite* lub niemieckie *Mark* (Ladis 1959, Baramova 2010, Bański 2010, Perkowska 2013).

Określenia wymienione jako najbardziej popularne stosowane są często zamiennie, największa jednoznaczność występuje w publikacjach niemieckojęzycznych, gdzie używane jest *die Grenzen*⁵ słowo pochodzące z języków słowiańskich. Najczęściej używanymi pojęciami są *frontier*, które według M. Perkowskiej (2013) ma najszersze znaczenie, choć pierwotnie dotyczyło strefy, gdzie spotykali się wrogowie oraz *border* w znaczeniu strefy przygranicznej (linii demarkacyjnej lub delimitacyjnej). Określenia te w wielu publikacjach stosowane są zamiennie, w tym w anglojęzycznych podręcznikach (Moraczewska 2008).

⁵ S. Pietkiewicz (1946) pisał, że język niemiecki w porównaniu z francuskim i angielskim najmniej nadaje się do ścisłego ujęcia omawianych pojęć. Przytacza przykłady dot. granic, wskazując zamiennie stosowanie określeń granica – kres, granica – rubież.

Podziały granic

Podział granic na sztuczne i naturalne nie jest jednoznacznie przyjęty w literaturze geograficznej (Rykiel 1990, 2006, Bański 2010, Kałuski 2017) i nie ma znaczenia prawnego (Perkowska 2013). Dyskusja wokół podziału granic na sztuczne i naturalne toczy się współcześnie nie tyle z powodu utraty aktualności, ile z powodu zmiany jego znaczenia, granice naturalne bowiem – jak pisze A. Kałuski (1997) – utraciły swoje pierwotne, strategiczne znaczenie i trudno je dziś postrzegać jako przeszkody komunikacyjne.

Granice naturalne

Idea „naturalnych granic” zaczęła dominować we wszystkich aspektach koncepcji granicy w szesnastym, a upowszechniła się w siedemnastym wieku. W sensie abstrakcyjnym przestrzeń polityczna zaczęła być definiowana w kategoriach geografii fizycznej (Baramova 2010). Granice naturalne, czyli „wzięte z przyrody”, wyznaczane były na podstawie elementów geomorfologicznych lub hydrograficznych, łatwe więc były do zweryfikowania oraz dogodne do obrony, np. granice poprowadzone wzdłuż grzbietów górskich (Ryc. 6), oceanów i mórz, rzek, kanałów, jezior, bagien i pustyń (Barbag 1987). Liczba tzw. granic naturalnych z powodu zanikania ich znaczenia strategicznego zaczęła z czasem maleć na korzyść tzw. granic sztucznych.

Ryc. 6. Mapa gór granicznych opracowana do książki *Polska w granicach naturalnych i historycznych z 30 mapami* Kazimierza Kulweicia (1917)
Źródło: Polona.pl (domena publiczna)

Granice sztuczne

Granice sztuczne, czyli konwencjonalne, ustalane są na podstawie politycznych umów międzypaństwowych (konwencji).

Skrajnym przykładem granic sztucznych są granice geometryczne, w postaci linii prostych, często wyznaczone wzdłuż południków i równoleżników. Przeszło 40% granic międzypaństwowych w Afryce ma taki właśnie charakter (Ryc. 7), tak jak większość granic stanowych w USA i Australii oraz granica pomiędzy USA a Kanadą.

Ryc. 7. Fragment mapy *Afryka Południowa (Kraje Przylądkowe)* z widocznymi sztucznymi (geometrycznymi) granicami, wyznaczonymi wzdłuż południka (Warszawa 1898)
Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

Pierwszym przypadkiem granicy sztucznej był podział świata (a raczej odkrywanych wówczas terytoriów zamorskich) między Hiszpanią i Portugalię wzdłuż przecinającego Ocean Atlantycki „południka papieskiego”, przeprowadzony przez papieża Aleksandra VI w Tordesillas w 1494 roku. Zaletą granic geometrycznych jest łatwość ich delimitacji zarówno na mapach, jak i w terenie. Jednak nie uwzględniają cech przyrodniczych ani specyfiki narodowościowej, kulturowej i gospodarczej obszarów, na których zostały poprowadzone.

Granice arbitrażowe, bliźny historii

Również część granic wyznaczonych wyłącznie na podstawie decyzji politycznych, narzuconych w wyniku ustaleń traktatowych, np. w Afryce (Ryc. 8) oraz Europie Środkowej, przybiera często charakter mniej lub bardziej zgeometry-

Ryc. 8. Fragment mapy Afryki z widoczną granicą niemieckich i brytyjskich interesów pod koniec XIX w. (Monachium 1943)

Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

zowanej, uproszczonej linii, całkowicie pozbawionej racjonalności, dzielącej sztucznie zarówno krainy geograficzne, jak i obszary kulturowe (np. część północno-wschodnich i wschodnich granic Polski). Tego typu granice nazywane są – bardzo trafnie – „bliznami historii” (Kałuski 2017). Są także określane jako granice arbitrażowe, czyli odgórnie narzucone (Bański 2010).

Granice etniczne

Dużo bardziej „naturalne” wśród granic konwencjonalnych są granice etniczne, których delimitację przeprowadzono na podstawie struktury narodowościowej społeczności zamieszkujących dany obszar. Jednak precyzyjne rozgraniczenie narodów zamieszkujących zróżnicowane etnicznie pogranicze jest niemożliwe i doprowadza w konsekwencji do konfliktów. Ponadto, gdy granice sztuczne traktować jako „niemające związku z krajobrazem”, wyznaczone na podstawie cech pozaprzyrodniczych, to również granice etniczne można określić tym mianem (Barbag 1987, Otok 2012).

Na dawnych mapach ogólnogeograficznych bez trudu można znaleźć informacje tekstowe lub graficzne charakteryzujące ludność, zamieszkującą poszczególne obszary przedstawione w zasięgu mapy. Niemniej interpretacja tych informacji graficznych umieszczonych na mapie nie jest łatwa i wymaga dodatkowej wiedzy pozyskanej z innych źródeł. Przykładem tego typu treści wraz z próbą wyznaczenia granic obszarów zamieszkiwanych przez daną ludność

Ryc. 9. Fragment mapy *Nova Absolutaque Russiae Moscoviae et Tartariae descriptio*⁶ A. Jenkinsona (Londyn 1562) z widocznym bogactwem treści etnograficznej i historyczno-militarnej
 Źródło: BUWr Oddział Zbiorów Kartograficznych (domena publiczna)

Ryc. 10. Wschodnie granice Rosji wraz z granicami i nazwami głównych grup etnicznych Syberii na mapie *Rvssia aut potius Magni Dvcis Moscoviae Imperivm*⁷ (Antwerpia 1595)
 Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

⁶ <https://bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/40164/edition/40845/content>

⁷ Mapę opracował Abraham Ortelius na podstawie mapy Anthona Jenkinsona *Nova Absolutaque Rvssiae, Moscoviae & Tartariae* (Londyn 1562). Mapa była zupełnym „novum”, ale dopiero jej kopia wykonana przez Abrahama Orteliusa *Rvssiae, Moscoviae & Tartariae descriptio auctore Ienkensono Anglo edita Londini Anno 1562 & dedicata illustriss: D. Henrico Sydneo Wallię presidi*, wydawana od 1570 roku w Antwerpii w atlasie *Theatrum orbis terrarum* spopularyzowała dosyć specyficzne informacje o zachodniej Syberii.

Rvssiae, Moscoviae et Tartariae descriptio - Jenkinson Anthony | Polona

może być renesansowa mapa Anthona Jenkinsona pt. *Nova Absolvtaqve Rvssiae, Moscoviae & Tartariae*⁸ (Londyn 1562). Tę niezwykle atrakcyjną również pod względem graficznym i informacyjnym mapę opisała oraz spopularyzowała wiedzę o niej w Polsce i zagranicą K. Szykuła (2000, 2007). Mapa A. Jenkinsona (Ryc. 9) była podstawą do opracowania przez Abrahama Orteliusa mapy atlasowej *Rvssia aut potius Magni Dvcis Moscoviae Imperivm* (Antwerpia 1595), na której zamieścił graficzne i tekstowe informacje o stosunkach politycznych, sieci wodnej i osadnictwie oraz krótkie teksty dotyczące ludności tubylczej (Ryc. 10). W świetle obecnej oceny obydwu map dokonanej przez L. Szaniawską (2017) przekazana wiedza nie jest zbyt ścisła, jednak niesie ona wiele treści charakteryzującej ludność i ówczesne podziały polityczne terenów zachodniej Syberii. Według Szaniawskiej prezentują one aktualną, tj. po 1552 roku sytuację polityczną na wschodnich i południowych granicach Rosji, przy czym informacje zamieszczone na obszarze Syberii świadczą o nieskolonizowaniu tego terenu.

Podział na granice naturalne i sztuczne, jak już wspomniano, jest bardzo często krytykowany (Rykiel 1990, 2006, Bański 2010, Kałuski 2017). Słusznie zauważa m.in. M. Koter (2015) i Z. Rykiel (2006), że każda granica jest zjawiskiem politycznym i prawnym. Jej wyznaczenie nie jest kwestią geograficzną, tylko polityczną, granice są tworzone (oraz kwestionowane) przez człowieka, a nie przez przyrodę, dlatego w przyrodzie naturalne granice pomiędzy państwami nie istnieją. Są one natomiast wykreowanym przestrzennym wyrazem stanu prawnego, niezależnie od tego, czy pokrywają się np. z rzekami lub pasmami górskimi. Zatem kwestię naturalności granic można rozpatrywać wyłącznie w ujęciu opisowym, lecz już nie w ujęciu normatywnym.

Spośród licznych przykładów granic, które są określane jako „naturalne” lub poprawniej jako „zaznaczone przez przyrodę” („fizjograficzne”), najbardziej trwałymi i niejednokrotnie, choć nie jest to regułą, stanowiącymi rzeczywistą barierę dla procesów osadniczych, są granice wytyczone w obszarach górskich – najpóźniej opanowywanych i zasiedlanych np. południowe granice Polski wzdłuż Karpat i Sudetów, granica Francji i Hiszpanii w Pirenejach, alpejskie północne granice Włoch, zachodnie i północne granice Czech w Szumawie, Rudawach i Sudetach (Barbag 1987). Jednak nie zawsze góry są barierami dla osadnictwa – w regionach tropikalnych oraz pustynnych z powodu niższej temperatury oraz wyższych opadów często są zasiedlane; nie stanowią także granicy dla ludów pasterskich (Rykiel 2006, Bański 2010).

Rzeki, strefy wododziałowe

Z kolei najbardziej sztucznymi spośród tzw. granic naturalnych są granice na rzekach, które w procesie historycznym były szlakami komunikacyjnymi

⁸ Oryginał mapy jest przechowywany w Oddziale Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego <https://bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/40164/edition/40845/content>

i osiami osadnictwa, a nie jego granicami. Początki cywilizacji i najstarsze regiony polityczne oraz procesy osadnicze formowały się w dolinach wielkich rzek, w ich rozległych i żyznych dolinach, po czym stopniowo obejmowały doliny kolejnych dopływów i wygasały na obszarach źródłowych, czyli w strefach wododziałowych, z reguły trudno dostępnych i niezamieszkałych, które przez wieki pełniły funkcję międzyplemiennych stref pograniczy (Piskozub 1968, 1987). Dlatego jako granice „naturalne” można określić strefy wododziałowe, ale nie doliny rzeczne. Mimo to granice wytyczone wzdłuż rzek są bardzo powszechne, m.in. współcześnie biegną w Europie wzdłuż Dunaju, Renu, Mozy, Drawy, Sawy, Driny, Prutu, Maricy; w Azji wzdłuż Amu-darii, Amuru, Araksu, Mekongu; w Afryce wzdłuż Senegalu, Ubangi, Kongo, Zambezi, Limpopo, Oranje; w Ameryce Łacińskiej wzdłuż Rio Grande, Parany, Pilcomayo, Urugwaju. Ta ich popularność jest niejednokrotnie uwarunkowana politycznie i kartograficznie. Granice na rzekach są określane jako „granice dyplomatów”, gdyż – głównie według przeświadczenia polityków – są one najłatwiejsze do wyznaczenia na mapie i wytyczenia w terenie. Stanowią też bardzo dobrze widoczne linie na mapach przeglądowych, którymi posługują się politycy w czasie konferencji pokojowych, są także doskonale widoczne w terenie, dlatego też nowo ustanawiane granice (niejednokrotnie te narzucane) często są wyznaczane wzdłuż biegu rzek (Koter, Kulesza 2001). Taką genezę ma m.in. część współczesnych granic Polski wzdłuż Bugu, Odry i Nysy Łużyckiej.

Jednak wytyczenie granicy wzdłuż rzeki wcale nie jest proste i jednoznaczne (Kałuski 2017). Wybuchają z tego powodu liczne konflikty. W celu uporządkowania i ujednoczenia postępowania na mocy traktatu wersalskiego z 1919 roku przyjęto zasadę, że dla rzek nieuregulowanych granica powinna przebiegać przez środek rzeki, a dla żeglownych – wzdłuż głównego nurtu. Rozwiązanie to nie usunęło jednak wszystkich problemów wiążących się z delimitacją na rzekach. Żeglowność wielu rzek zmienia się w zależności od pory roku i zmiennego stanu wód. Również nurt rzeki bywa zmienny, a nawet cała rzeka może zmieniać koryto, np. w konsekwencji powodzi. Bardzo często problematyczna jest także przynależność polityczna wysp rzecznych. Przykładami są m.in. rzeki Rio Grande (spory graniczne pomiędzy USA a Meksykiem), Amur (konflikt graniczny Chin i ZSRR w latach sześćdziesiątych XX w.), Dunaj (spór chorwacko-serbski), a nawet strumienie górskie na granicy Polski z Czechami oraz Słowacją.

Istnienie dwóch kategorii granic – wyznaczonych wzdłuż różnych elementów fizjograficznych oraz wyznaczonych niezgodnie z czynnikami przyrodniczymi – jest faktem (Bański 2010). Jednak, mimo tego że granice polityczne niejednokrotnie pokrywają się z elementami fizjograficznymi, nie są bynajmniej z tego powodu granicami naturalnymi. Współczesne granice państwowe powstały w wyniku decyzji politycznych oraz uwarunkowań geopolitycznych, a nie procesów przyrodniczych.

Granice antecedentne i subsekwentne

Inny podział, genetyczny, wyróżnia: granice antecedentne – pierwotne, powstałe przed uformowaniem się na danym obszarze krajobrazu kulturowego (np. granice geometryczne pomiędzy USA a Kanadą oraz Polską a ZSRR w dawnych Prusach Wschodnich, a także granice większości państw Ameryki Południowej), oraz granice subsekwentne – wtórne, ustanowione już po uformowaniu się krajobrazu kulturowego, a więc uwzględniające procesy historyczne, osadnicze, gospodarcze i etniczne (Barbag 1987, Bański 2010). Jednak granice subsekwentne często są granicami narzuconymi i tak pojmowane nie tyle uwzględniają wcześniejsze uwarunkowania społeczno-kulturowe, narodowościowe i gospodarcze danego regionu, ile dzielą je i rozcinają, a w konsekwencji niszczą, jak np. międzywojenna granica polsko-niemiecka na Górnym Śląsku czy powojenna na Odrze i Nysie Łużyckiej (Rykiel 2006).

Granice *de iure* i *de facto*

Ponadto można wyróżnić granice państwowe *de iure* i *de facto*. W przypadku granic *de iure* ich przebieg został ustalony na podstawie traktatów międzypaństwowych lub międzynarodowych, natomiast nie zawsze muszą one faktycznie funkcjonować (Ryc. 11). Z kolei przebieg granic faktycznych może być rezultatem działań militarnych i aneksji nie uznawanej przez drugą stronę konfliktu, jak i państwa niezaangażowane w konflikt lub kontynuacji przebiegu granicy, pomimo zmian politycznych prowadzących do powstania nowego układu państw w danym regionie. Z kolei linia demarkacyjna jest z założenia linią tymczasowego rozgraniczenia, która może przekształcić się w granicę *de facto* (Matykowski 2008).

Istota współczesnej granicy państwowej polega na określeniu zasięgu terytorialnej zwierzchności poszczególnych państw oraz oddzieleniu terytorium jednego państwa od innych państw lub od obszarów niepodlegających niczyjej suwerenności. Granica państwa oddziela także obszar morski, powietrzny oraz podziemny. Z tego względu granicę państwową można określić nie jako linię, lecz jako powierzchnię prostopadłą do linii granicznej (Barbag 1987, Otok 2012, Bański 2010, Kałuski 2017). Granica jest także manifestacją sił dośrodkowych, pełni rolę integrującą dla terytorium i zamieszkującej go ludności (Koter 2015).

Podstawą prawną ustalenia granicy państwowej jest decyzja polityczna, najczęściej w formie umowy międzynarodowej, akceptowalnej lub narzuconej. W jej konsekwencji następuje delimitacja, czyli wyznaczenie na mapie o dużej skali (na podstawie opisu), oraz demarkacja, tj. precyzyjne wytyczenie w terenie oraz szczegółowe oznakowanie. Nie zawsze jest ono wyłącznie symboliczne, czego najbardziej znanym przykładem był przez 28 lat mur berliński, a współcześnie

Ryc. 11. Fragment mapy z widocznym przebiegiem wschodniej granicy Rzeczypospolitej Polskiej, ustalonej na podstawie traktatu pokojowego w Rydze w 1921 r.

wyd. Litografia Artystyczna W. Głowczewski

Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

są to m.in. mury na granicy Stanów Zjednoczonych i Meksyku, Izraela i Autonomii Palestyńskiej oraz rozbudowane umocnienia pomiędzy Koreą Północną a Południową oraz między Indiami a Pakistanem.

Granica jest jednym z podstawowych atrybutów suwerenności państwowej oraz ważnym elementem światowej gospodarki. Zmieniają się oczywiście jej funkcje, zanika znaczenie obronne, a w konsekwencji także rola w procesie integracji politycznej i gospodarczej; szczególnie na obszarze Unii Europejskiej

granica przestaje być barierą, słabnie jej formalizacja, jednocześnie zwiększa się otwartość i przepuszczalność. Jednak potoczne opinie o „likwidacji granic” w Europie nie mają potwierdzenia w rzeczywistości. Nadal są precyzyjnie wytyczone – w traktatach, na mapach i w terenie. Ponadto pozostają podstawowym czynnikiem wyznaczającym zasięg oraz suwerenność polityczno-prawną danego państwa. Natomiast w skali świata, pomimo nasilających się procesów globalizacji, granice państwowe w większym lub mniejszym stopniu pozostają sformalizowaną barierą ograniczającą migrację ludności, komunikację, swobodną wymianę towarów i usług, a niekiedy także wzajemne oddziaływanie kulturowe i ideologiczne, często w sposób dużo skuteczniejszy niż bariery fizycznogeograficzne. Funkcje granic w głównej mierze determinuje rodzaj relacji politycznych, społecznych i gospodarczych pomiędzy krajami, które dana granica rozdziela (Barwiński 2020).

Granice polityczne na dawnych mapach

Dawna mapa, jako jedno ze źródeł historycznych, wspomaga odtwarzanie środowiska przyrodniczego i antropogenicznego. Przedstawiany przez nią obraz jest jednak w dużej mierze pochodną rozwoju umysłowego epoki oraz wiedzy, percepcji świata i systemu wartości jej autora. Ten fakt sytuuje obraz obszaru prezentowanego na mapie w grupie źródeł pośrednich, których cechą charakterystyczną jest atrybut „miejsce w czasie”. Ta właściwość dawnych map, kiedy rozpatrywana jest z punktu widzenia obiektywizmu kartograficznego zakłada, że mapa przedstawia przestrzeń geograficzną taką, jaka jest faktycznie, niezależnie od uprzedzeń, emocji i interesów autora lub mecenasa mapy. Z kolei ta właściwość rozpatrywana z punktu widzenia antropologii kulturowej, wskazuje na mapę, jako opis miejsca, dokumentujący moment dziejów, w którym ją opracowano, wpisujący się nie tylko w ówczesne tendencje w grafice, projektowaniu i malarstwie, ale również w panującą ideologię, politykę państwa oraz subiektywne – zależne od autora lub zamawiającego – podejście do wyboru elementów treści mapy i przypisywanej im symboliki. To podejście do graficznego przedstawienia przestrzeni w formie mapy zbliża ją do subiektywnej narracji o danym obszarze w określonym czasie (Konopska 2014). W przypadku tego odejścia istotna jest analiza każdego elementu zamieszczonego na arkuszu, zarówno w części dekoratywnej jak i w obrębie ramki mapy. Na mapach późniejszych na szczególną uwagę zasługuje analiza nazewnictwa geograficznego (Czerny 2011) oraz granic administracyjnych i politycznych, które są istotnym źródłem uzupełniającym m.in. w badaniach nad zmianami stosunków i światopoglądu politycznego epoki.

Na mapach ogólnych w czasach starożytnych i okresie średniowiecza nie przywiązywano większej uwagi do obrazowania przebiegu granic politycznych. Istotną rolę odgrywały nazwy krajów i regionów. Mapy mało- i średnioskalowe obrazowały przestrzeń w dużym uogólnieniu, ale z wyeksponowaniem gór, rzek, miast i opisów, które odgrywały istotne role w jej organizacji (Ryc. 12–13). Rozmieszczenie opisów i wielkość zastosowanych znaków wskazywały nie tylko obszar, ale również unaoczniały jego strukturę. Sposób lokowania na mapie poszczególnych liter w nazwach regionów pokazywał ziemie w ten sposób wówczas określane. Zróznicowanie czcionki w nazwie regionu wskazywało jego miejsce w organizacji przestrzeni objętej mapą.

Warto zwrócić uwagę, że przy badaniu map wykonanych techniką drzeworytową należy osobno oceniać rysunek treści geograficznej i osobno opisy. Wynika to wyłącznie z techniki wykonywania map (sposobu cięcia klocków i reprodukcji). Bez znajomości ograniczeń technicznych – jak pisał S. Peliwo (1991) – nie można bowiem określić różnicy między tym, co w danych warunkach możliwe

Granice polityczne na dawnych mapach

Ryc. 12. Fragment mapy Europy środkowo-wschodniej⁹ wydanej przez Antoniego Kobergera (Norymberga 1493)

Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

Ryc. 13. Fragment mapy Europy wydanej w *La geografia*¹⁰... (Wenecja 1574)

Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

⁹ Mapa Antoniego Kobergera przedstawia terytorium Europy środkowo-wschodniej pomiędzy Renem i Morzem Czarnym oraz Alpami, Wyspami Brytyjskimi i Półwyspem Skandynawskim
<https://polona.pl/item/mapa-przedstawiajaca-terytorium-europy-srodkowo-wschodniej-pomiedzy-renem-i-morzem,NTQ3NDU5NTM/0/#info:metadata>

¹⁰ *La geografia di Clavdio Tolomeo alessandrino, gia tradotta di greco in italiano da m. Giero. Rvscelli, et hora in questa nuoua edizione da m. Gio. Malombra ricorretta et purgata d'infiniti errori [...]. Con L'Espositioni del Rvscelli, particolari di luogo in luogo et uniuersali, sopra tutto il libro, et sopra tutta la geografia [...], con vna [...] tauola de' nomi antichi, dichiarati co' nomi moderni, dal Malombra riueduta et ampliata. Et con vn Discorso di m. Gioseppo Moleto, doue si dichiarano tutti i termini appartenenti alla geografia, accresciuto di nuouo del modo di fare i mappamondi, le balle, le tauole di geografia, et di molte figure necessarie [...]*
<https://polona.pl/item/la-geografia-di-clavdio-tolomeo-alessandrino-gia-tradotta-di-greco-in-italiano-da-m.MjkwNjkwMg/2/#info:metadata>

było do uzyskania, a tym, co twórca mapy zdołał osiągnąć. Autora mapy, jako wykonawcę pierwotnego rysunku, na postawie którego wykonywano negatywową matrycę, ograniczała więc nie tyle wiedza geograficzna, ile możliwości techniki drzeworytowej. Największą trudnością było takie zaprojektowanie wypełnienia powierzchni, żeby zachować trzon informacyjny mapy poprzez połączenie w odpowiedni sposób nazw i opisów dodatkowych. Już wówczas pojawiła się koncepcja nadrukowywania napisów w drugiej fazie reprodukcji mapy. Zarzucono wycinanie napisów bezpośrednio z pozostałą treścią mapy na rzecz wykonywania osobnej matrycy wyłącznie z opisami. Zaletą takiego podejścia było większe uporządkowanie warstwy opisowej, możliwość poprawiania, aktualizowania i dodawania treści. Pozwalało również elastycznie reagować na rosnące zapotrzebowanie na mapy i przygotowywanie spersonalizowanych wersji. Technika drzeworytu nie przetrwała próby czasu, ale koncepcja przygotowywania osobnych matryc (warstw) oraz nadrukowywania nazw i innych elementów treści stała się ponadczasowa, stosuje się ją niezależnie od wykorzystywanej techniki reprodukcji map. Konieczność zwiększenia nakładów map i obniżania kosztów ich reprodukcji była przez wieki kołem zamachowym postępu technologicznego w kartografii Niderlandów i innych krajów Europy, jak Niemcy, Francja, Włochy i Anglia.

Ryc. 14. Europa opracowana przez Gerarda Merkatora (1595)¹¹
Źródło: Biblioteca Nazionale Marciana – Venezia. Europeana.eu (domena publiczna)

¹¹ <https://classic.europeana.eu/portal/pl/record/447/GEO0017745.html?q=#dcId=1639242610859&p=78>

Mapy, obejmujące swoim zasięgiem całą Europę przedstawiały zazwyczaj bogatą toponimię, która dziś stanowi o ich wartości historycznej. Informacja przechowywana w warstwie opisów zakodowana jest w brzmieniu nazwy i znakach tekstowych, ich formie (krój pisma, wielkość, barwa, rozmieszczenie), położeniu na mapie a także w relacjach przestrzennych pomiędzy nazwami i ich wielkościami (Ryc. 14–15).

Ryc. 15. Fragment mapy Europy opracowanej przez G. Merkatora (1595)
z widocznym obszarem ziem polskich

Źródło: Biblioteca Nazionale Marciana – Venezia. Europeana.eu (domena publiczna)

Z czasem na mapach mało- i średnioskalowych pojawiły się granice jako stały element treści. Dokładność rysunku granic jest jednak o wiele mniejsza w porównaniu do dokładności granic zamieszczonych na mapach wielkoskalowych. Obraz granic na tego rodzaju mapach zyskał na znaczeniu wraz z pojawieniem się koncepcji państw terytorialnych w XVI i XVII wieku, granice stały się wówczas bardziej widoczne i zaczęto je rozpatrywać w kontekście różnych aspektów ideologii państwowej (Baramowa 2010). Takie elementy topograficzne, jak rzeki i góry oraz punkty orientacyjne zbudowane przez człowieka, np. fortece (Ryc. 16–17) stały się ważne w analizie problematyki granic.

Ryc. 16. Fragment mapy *Plan tres exact de Gibraltar et de ses Fortifications et Augmentations faites pour la Seureté de cette Place dedié a Milord Portmore*¹² (Amsterdam, po 1726)
Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

Ryc. 17. Fragment mapy *Plan tres exact de Gibraltar et de ses Fortifications et Augmentations faites pour la Seureté de cette Place dedié a Milord Portmore. Aqua de Cartagena* (Amsterdam, po 1726)
Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

¹² *Niew en seer Nawkerurig corecte plan van Gibraltar : met alle syne fortificatiens en verbeteringe en de nuttigheeden van diene plaats : opgedragen aen den Ed Lord Portmore = plan tres exact de Gibraltar : et de ses Fortifications et Augmentations faites pour la Seureté de cette Place : dedié a Milord Portmore.* W literaturze mapa występuje także pod tytułem *Plan tres exact de Gibraltar : et de ses Fortifications et Augmentations faites pour la Seureté de cette Place dedié a Milord Portmore.*
<https://polona.pl/item/niew-en-seer-nawkerurig-corecte-plan-van-gibraltar-met-alle-syne-fortificatiens-en,NTI4MzUzNDU/0/#item>

Twierdze zaczęły coraz częściej służyć jako elementy granic. Widoczne jest to zwłaszcza na obszarze Polski, gdzie, jak pisze Armin Mikos v. Rohrscheidt (2009), mamy do czynienia z fenomenem na skalę światową. Za sprawą skomplikowanej historii państwa zachowała się na jej ziemiach sieć zróżnicowanych systemów obronnych. Tworzą ją twierdze klasyczne z XVI i XVIII wieku¹³, które

Ryc. 18. Fragment mapy *Karte der westrussischen Kriegsschauplätze* z twierdzami położonymi wzdłuż granicy (Wiedeń 1918)
Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

wzniesiono w obronie stanu posiadania państwa polsko-litewskiego, gdzie graniczyło ono z państwem moskiewskim, terytoriami tatarskimi i Turcją oraz tzw. twierdze główne (koniec XVIII, XIX i początek XX w.)¹⁴, zbudowane w czasie zaborów na pograniczu trzech wielkich mocarstw Prus, Rosji i Austro-Węgier (Ryc. 18). Każde z państw zaborczych chciało zabezpieczyć swoje ziemie nie tylko przed sąsiadami, ale również przed zrywami niepodległościowymi narodu polskiego (Mikos v. Rohrscheidt 2009).

W okresie średniowiecza i wczesnonowoczesnym zarysowały się także wyraźne granice geograficzne między katolicyzmem i prawosławiem oraz islamem

¹³ W XVI–XVIII w. powstają miasta i zamki-fortece, wznoszone wg skodyfikowanych zasad, koszty budowy i zużycia broni palnej były po stronie inwestora lub organizacji państwowej, głównie terytorialnej (Jędrzyśki 2011).

¹⁴ Powstanie twierdz głównych wiąże się z narodzinami współczesnych społeczeństw i pełnego przejścia obrony przez scentralizowaną władzę państwową (Jędrzyśki 2011).

i chrześcijaństwem¹⁵. Znalazło to odzwierciedlenie na mapach i współcześnie budzi zainteresowanie badaczy. S. Siniscalchi i C. Palagiano (2018) analizowały dawne mapy pod kątem różnic i zmian w sposobach prezentacji przestrzeni z punktu widzenia tożsamości terytorialnej, tj. z zewnętrznego lub wewnętrznego punktu widzenia. Zaproponowali analizy porównawcze dotyczące kanonu

Ryc. 19. *Carte de la Turquie de l'Arabie et de la Perse. Tabula nova Imperii Turcarum, Arabum et Persarum*¹⁶ wydana przez Chez lean Covens et Corneille Mortier (1740)
Źródło: Biblioteka Narodowa Izraela. Europeana.eu (domena publiczna)

¹⁵ A. Lisenbarth (2012, 2014) wskazuje jako pierwszą mapę biblijną Mapę z Madaby (ok. 565 r.), która znajduje się na posadzce kościoła św. Jerzego w Madabie w Jordanii. Stanowi ona wg niego najstarszy zachowany obraz kartograficzny Ziemi Świętej, ponieważ prezentuje zarówno obiekty jak i wydarzenia biblijne oraz przytacza fragmenty Pisma Świętego odnoszące się do tych wydarzeń. Z analizy treści mapy wyraźnie widać, że jej autorzy chcieli pokazać tereny przydzielone poszczególnym pokoleniom Izraela. W kilku przypadkach zaznaczono i opisano obiekty leżące na granicy pokoleń lub umieszczono napis mówiący o granicy pomiędzy pokoleniami. Klasycznym przykładem jest napis na zachowanym północnym skraju mapy informujący o północnej granicy Judy. Na zachowanej części mapy widoczne są duże napisy odnoszące się do pokolenia Judy, Symeona i Dana oraz skrawki napisów odnoszących się do pokoleń Beniamina i Efraima.

Wzdłuż widocznego na mapie fragmentu wybrzeża Morza Śródziemnego znajduje się kilka miejscowości oraz napis „granica między Egiptem a Palestyną” (Figueras 2006).

¹⁶ Kopia jednej z map wykorzystanych do badania toponimów w kartografii przed- i po-ptolemejskiej (Siniscalchi, Palagiano 2018).

https://www.europeana.eu/pl/item/318/marc_nli_002715974

wizualnego, wynikającego z techniki druku map, manieri kartograficznej i stosowanych symboli oraz dotyczące zmian w warstwie toponimów zastosowanych do przedstawienia ziem zachodu i obszarów wschodnich dokonanych pod wpływem wielkich wydarzeń, np. odkryć geograficznych. Ich pilotażowe badanie, ograniczone do obszaru Mezopotamii (Ryc. 19), dało podstawę objęcia tego rodzaju badaniem większego terenu. Uzyskane wyniki powinny ułatwić zrozumienie złożonych procesów, toczących się w przeszłości i obecnie pomiędzy Wschodem i Zachodem. Pokazało ono również duży potencjał tej metodyki, m.in. do wykorzystania w śledzeniu transformacji tożsamości terytorialnej innych obszarów, o równie skomplikowanej przeszłości.

Warstwa nazewnictwa sprawia, że źródła kartograficzne są doceniane przez autorów, zajmujących się wszelkimi procesami i zjawiskami o charakterze przestrzennym w przeszłości. Nazwy wykorzystywane są jako potwierdzenie istnienia obiektu w przestrzeni geograficznej albo – co niejednokrotnie ma miejsce

Ryc. 20. Mapa *Poloniae* opublikowana w *Martini Cromeri Varmiensis episcopi Polonia*¹⁷... (Kolonia 1589)

Źródło: Fundacja XX. Czartoryskich. Polona.pl (domena publiczna)

¹⁷ *Martini Cromeri Varmiensis episcopi Polonia: siue De origine et rebvs gestis Polonorum libri XXX. Oratio fynebris Sigismvndi Primi regis, deque situ, popvlis, moribvs, magistratibvs & Republica regni Poloniae, libri duo. Omnia nunc vltimo ab ipsomet auctore recognita, ac multis locis emendata et aucta. His*

– funkcjonowania wyłącznie w mentalności ówczesnego społeczeństwa. W ocenie wiarygodności dawnych map brane są pod uwagę wszystkie elementy treści ogólnogeograficznej, choć decydujący wpływ mają zazwyczaj nazwy regionów, miast, rzek i gór, gdyż z nich najczęściej korzystają badacze. Analiza granic naniesionych na tych mapach jest analizowana w zasadzie wespół z osadnictwem i innymi elementami treści. Wartość geometryczna ich przebiegu bywa różna, zależna od materiałów źródłowych, na podstawie których je wykonano (Ryc. 20). Pomocnym elementem są wielkości stosowanej czcionki, które – jak już wcześniej wspomniano – ułatwiają interpretację związaną z organizacją przestrzeni (Ryc. 21).

Ryc. 21. Fragment mapy *Regno di Polonia* opublikowanej w Giambattista Albrizzi *Atlante novissimo* (Wenecja 1750)

Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

Przebieg granic na mapach małoskalowych jednoarkuszowych ma charakter orientacyjny, bowiem kartometryczność tych map jest na niskim poziomie. Podobnie przedstawia się sprawa kartometryczności map wieloarkuszowych powstałych z różnych, zazwyczaj nieznanymi materiałami źródłowymi. Na

accesserunt recens ad historiae continuationem, quae sequens pagina demonstrat, & chartae geographice cum Poloniae, Prussiae, Masouiae Russiae &c. tum etiam Lithuaniae, Liuaniae & Moscouiae, aeneis formis expressae.

<https://polona.pl/item/martini-cromeri-varmiensis-episcopi-polonia-siue-de-origine-et-rebvs-gestis-polo-norvm,NjMwMzY50Tk/6/#info:metadata>

przykład mapa *Regni Poloniae...*¹⁸ Jakuba Kantera (Ryc. 22) złożona z szesnastu arkuszy, pomimo bogatej treści, pod względem dokładności – jak obliczyła L. Kublin (1980) – wykazuje duże rozbieżności. Na mapie zastosowano dwa rodzaje oznaczeń na granice, rozgraniczając granice państwowe od pozostałych, osobne oznaczenie zastosowano na granice traktatowe. Wszystkie granice zostały

Ryc. 22. Fragment mapy *Regni Poloniae...*¹⁹ Jakuba Kantera (Królewiec 1770 [1771])
Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

dotatkowo podkolorowane, ale bez konsekwentnego użycia barw na arkuszach składających się na egzemplarz jednej mapy. Przebieg granic odpowiada momentowi wydania mapy, ale ich położenie w wielu miejscach jest uproszczone i zniekształcone. Prawdopodobnie wpływ na to miało usytuowanie miejscowości nadgranicznych lub niewłaściwe usytuowanie rzek, wzdłuż których one biegły. Badania dokładności przebiegu granic przedstawionych na tej mapie wykazały dużo szczegółowszy ich przebieg w części zachodniej i północnej. Granice południowa i wschodnia są zdecydowanie mniej dokładne, choć w stosunku do położenia miejscowości są poprawne. Jest to sytuacja dość często powtarzająca się na mapach prezentujących ziemie polskie. Nawet analiza przebiegu granic na słynnej mapie Zannoniego wykazuje nieścisłości w tym regionie (Kublin 1980).

¹⁸ *Regni Poloniae, Magni Ducatus Lituaniae, provinciarum foedere et vasallagio illis junctarum et regionum vicinarum nova mappa geographica.*

¹⁹ *Regni Poloniae, Magni Ducatus Lituaniae, provinciarum foedere et vasallagio illis junctarum et regionum vicinarum nova mappa geographica*
<https://polona.pl/item/regni-poloniae-magni-ducatus-lituaniae-provinciarum-foedere-et-vasallagio-illis,NzA0MTlwMTY/18/#item>

Odnosząc się do problemu granic na mapach, ich poprawności topograficznej względem innych elementów treści i dokładności geometrycznej należy wspomnieć również o rzadko omawianych w literaturze pracach, których główną treścią były państwowe granice²⁰, jak na przykład *Grenzenkarten*, czyli mapy granic Prus Książęcych Samuela Suchodolca (Olszewicz 1931, Kowalczyk 2002, Szeliga 2004). Głównym celem tych map było przedstawienie przebiegu granicy państwowej na tle sytuacji fizyczno-geograficznej i społeczno-gospodarczej na potrzeby rządzących. Warto także zwrócić uwagę, że jednym z elementów treści tych map są również wczesnośredniowieczne umocnienia w postaci wałów podłużnych na pograniczu mazowiecko-pruskim. Ich przebieg jest na tyle precyzyjny, że może być podstawą do odtworzenia tej granicy (Kowalczyk 1996). Mapy S. Suchodolca są rozproszone i długo były trudno dostępne, przechowywane są m.in. w archiwach i bibliotekach Berlina i Królewca²¹. W 1708 roku S. Suchodolec sporządził wykaz map granicznych, które osobiście wykonał. Było to 19 map 29 starostw granicznych wokół Królestwa Prus, czyli graniczących z Królestwem Polskim oraz Zalewu Wiślanego i Mierzei Wiślanej²². Kolejnymi mapami przedstawiającymi granice państwowe, które wyszły spod jego ręki były mapy części spornych, wykonane prawdopodobnie na potrzeby rozwiązania konkretnego konfliktu oraz mapy zachodniej i północno-zachodniej granicy Prus Książęcych.

Kiedy przedstawianie granic na mapach mało- i średnioskalowych stało się regułą, to unifikacja znaków liniowych używanych do przedstawienia tego elementu mapy szybko stała się faktem. Znaki różnicowano pod względem wielkości (szerokość znaku), ziarnistości (konstrukcja linii) i barwy. Waga optyczna znaku zaczęła wyraźnie wskazywać hierarchę ważności granic. Znaki kartograficzne oznaczające granice na wczesnych mapach miały charakter wyłącznie orientacyjny, ich poprawność można było określić na podstawie położenia względem elementów osadniczych. Kolejnym krokiem w ewolucji tego elementu mapy było wprowadzenie hierarchii nawiązującej do organizacji państw, oddzielając wyraźnie granice zewnętrzne od wewnętrznych. Ich dokładność geometryczna była pochodną materiałów źródłowych.

²⁰ Szeliga pisze, że mapy te są najsłabiej poznane. W okresie międzywojennym kilkanaście tego rodzaju map znajdowało się w Tajnym Archiwum w Królewcu.

²¹ Jak podaje E. Kowalczyk (2002) Samuel Suchodolski wykonał około 300 różnego typu map, z których chyba żadna nie została wydrukowana ze względu na utajnienie. Pozostały one w rękopisach i niechętnie były udostępniane uczonym jeszcze w XIX i na początku XX wieku. Do drugiej wojny światowej kilkanaście egzemplarzy map S. Suchodolca przechowywano w Archiwum Państwowym w Królewcu. Obecnie znajdują się w Geheimes Staatsarchiv, Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem. J. Szeliga (2004) wykaz miejsc przechowywania map uzupełnił o Staatsbibliothek zu Berlin.

²² Wg danych sprzed 1900 roku Tajne Archiwum w Królewcu przechowywało 18 arkuszy wspomnianych map (Szeliga 2004).

Zmienność granic

Granice, jako element bezpośrednio związany z procesami przekształceń państw, podlegają zmianom. Państwa powstają i zanikają, dokonują dobrowolnych lub wymuszonych zmian terytorialnych. Wiek XX był okresem najbardziej intensywnych zmian mapy politycznej świata. Były one spowodowane m.in.:

- likwidacją wielonarodowych imperiów (Rosja, Austro-Węgry, Imperium Osmańskie);
- konsekwencjami I i II wojny światowej (największe zmiany granic dotyczyły Rosji bolszewickiej, ZSRR, Niemiec, Polski, Finlandii, Austrii, Węgier, Rumunii, Czechosłowacji, Jugosławii, Włoch, Francji);
- procesami dekolonizacji (głównie w Afryce i Azji);
- podziałami państw (Niemcy, Indie, Palestyna, Korea, Chiny, Wietnam i Jemen);
- całkowitym wewnętrznym rozpadem (rozwiązaniem) państwa, bez zmian przebiegu granic zewnętrznych (ZSRR, Jugosławia, Czechosłowacja i Somalia);
- skuteczną secesją części terytorium (m.in. Bangladesz, Erytrea, Sudan Południowy, Turecka Republika Cypru Północnego, Górski Karabach, Abchazja, Osetia Południowa, Naddniestrze i Kosowo).

Na świecie istnieją regiony o relatywnie większej niestabilności polityczno-terytorialnej, a co za tym idzie – częstszej zmienności granic, które przez amerykańskiego geografa i geopolityka Saula Cohena zostały określone jako *shatterbelt*, co można przetłumaczyć jako *pas drżenia*. Cohen zalicza do nich Europę Środkową, Bliski Wschód oraz Azję Południowo-Wschodnią. Do głównych przyczyn zmienności granic w tych regionach należą: brak naturalnych barier fizycznogeograficznych, sprzeczności ideologiczne, nadmierne zróżnicowanie w poziomie rozwoju sąsiadujących państw oraz niezgodność przebiegu granic politycznych i etnicznych (Cohen 1973).

W Europie Środkowej i Wschodniej, gdzie w trakcie ostatnich 100 lat mogliśmy obserwować bardzo liczne zmiany granic – zwłaszcza w konsekwencji pierwszej i drugiej wojny światowej oraz upadku komunizmu na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku – występowały wszystkie wymienione przez Cohena przyczyny. Jednak najistotniejszymi uwarunkowaniami niestabilności granic politycznych w tym regionie (szczególnie w pierwszej połowie XX w.) były: bezpośrednie działanie imperializmu niemieckiego i radzieckiego, istnienie wielonarodowych państw, wyraźna rozbieżność między granicami politycznymi a etnicznymi oraz brak naturalnych barier fizycznogeograficznych. Natomiast po roku 1990 zasadnicze znaczenie w tym kontekście

miały kwestie ideologiczne (upadek systemu komunistycznego) oraz etniczne (dążenie do tworzenia państw narodowych). Wszystkie europejskie zmiany granic pod koniec XX wieku związane były z przekształceniami ustrojowymi oraz tendencjami odśrodkowymi, secesjonistycznymi, prowadzącymi do rozpadu wielonarodowych państw (ZSRR, Jugosławii i Czechosłowacji), lub – dużo rzadziej – integracyjnymi, np. prowadzącymi do zjednoczenia dwóch państw niemieckich. Doprowadziły one do całkowitej zmiany mapy politycznej Europy Środkowej i Wschodniej, zarówno poprzez powstanie kilkunastu suwerennych państw, jak i wielu jednostek efemerycznych, głównie na obszarach postsowieckim oraz postjugosłowiańskim.

Podobnie jak na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku, także aktualne próby dezintegracji terytorialnej oraz zmian granic Ukrainy (Krym, Donbas), Gruzji (Abchazja, Osetia Południowa) czy Mołdawii (Naddniestrze), mają bardzo silny kontekst narodowościowy, jednak „wzbogacony” o polityczno-militarną interwencję sąsiedniego państwa (Rosja). Zmiany granic europejskich w latach dziewięćdziesiątych XX wieku odbywały się w obrębie terytoriów poszczególnych państw, były przekształceniami ich struktur wewnętrznych. Natomiast aneksja Krymu przez Rosję w 2014 roku, była pierwszym – po powojennym ustaleniu granic – przypadkiem zmiany granicy w Europie kosztem sąsiedniego państwa. Ponadto pierwszą powojenną siłową aneksją terytorium państwa europejskiego. Jest to tendencja skrajnie niebezpieczna i całkowicie sprzeczna z prawem międzynarodowym (Barwiński 2019, 2020).

Niezgodność przebiegu granic politycznych i narodowościowych wraz z powszechnym wzrostem nastrojów nacjonalistycznych jest aktualnie w Europie główną przyczyną zmian granic, zarówno najnowszych (Bałkany, Europa Środkowo-Wschodnia, Krym), jak i potencjalnych, np. Ukraina („Republiki” Doniecka i Ługańska), Bośnia i Hercegowina (Republika Serbska), Wielka Brytania (Szkocja), Belgia (Flamandia), Hiszpania (Katalonia, Kraj Basków). Wynika z tego, że liczba państw narodowych w Europie w kolejnych dekadach XXI wieku może nadal rosnąć.

Ze zmiennością granic państwowych związane są ich stabilność oraz trwałość. Pod pojęciem stabilności granicy rozumie się jej niezmienną w historycznie znaczącym okresie, czego konsekwencją jest m.in. zróżnicowanie obszaru pogranicza pod względem kulturowym, gospodarczym oraz narodowościowym (Sobczyński 1993). Jest to stabilność rozumiana geograficznie, a nie prawnie, czyli granica pozostaje stabilna niezależnie od tego, jak zmieniają się państwa po obu jej stronach (Rykiel 2006). W Polsce najbardziej stabilne są granice południowe, biegnące łańcuchem Karpat i Sudetów. Również w skali Europy do najbardziej stabilnych należą granice górskie, m.in. wytyczone w Pirenejach, Alpach, Karpatach, Sudetach, Rudawach, Szumawie i Górach Skandynawskich. Są to granice bardzo wyraźnie zaznaczone w krajobrazie, w przeszłości pełniące funkcje bariery, trudne do przekroczenia i łatwe do obrony. Z reguły są zgodne

z granicami etnicznymi, co z pewnością zwiększało ich stabilność. Z kolei najmniej stabilne w Europie są granice państw w jej częściach środkowej i wschodniej, w większości wytyczone na terenach nizinnych, ponadto bardzo wyraźnie zróżnicowanych narodowościowo.

Z trwałością granicy mamy do czynienia wtedy, gdy istnieje zróżnicowane pogranicze pomimo zaniku jej jako bariery politycznej. Trwałość taka utrzymuje się często przez wiele lat po zniesieniu granicy, ale zależy od jej stabilności oraz intensywności przemian politycznych i społeczno-gospodarczych na danym obszarze, zachodzących zarówno w okresie, gdy granica pełniła swą rolę, jak i później. Można też mówić o trwałości przejawiającej się w postaci bezpośrednich śladów pozostałych po dawnej granicy, a więc jej oznakowanie (demarkacja) i związana z nią infrastruktura (budynki straży granicznej, komory celne i drogi graniczne). Do niebezpośrednich, ale dużo silniej zaznaczających się, należą ślady utrwalone w strukturze użytkowania ziemi, fizjonomii zabudowy i morfologii działki siedliskowej, a także w świadomości mieszkańców, ich obyczajach i języku, wynikające z przynależności danych obszarów do różnych organizmów politycznych. Na obszarze Polski zdecydowanie najbardziej trwała jest dawna granica rozbiorowa, a później polsko-niemiecka na Prośnie oraz granica Prus Wschodnich (Sobczyński 1993). Do tego typu granic używa się także określenia „granica reliktowa” – widoczna w środowisku społecznym, kulturowym i gospodarczym, ale niepełniająca już funkcji granicy politycznej (Kosmala 2003).

Zmienność granic Polski do końca XVIII wieku

Zarys geograficzno-historyczny

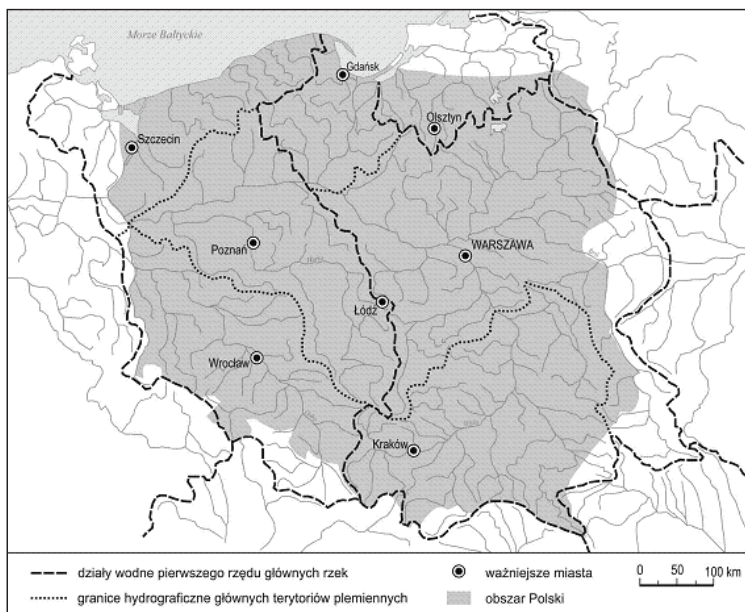
Początki polskiej państwowości kształtowały się w obrębie dorzeczy Odry i Wisły. Ścisły związek pierwotnego osadnictwa z systemem hydrograficznym wyjaśnia koncepcja silnie obciążona determinizmem geograficznym, która zakłada rozwój terytoriów plemiennych w obrębie dorzeczy średniej wielkości rzek, a w przypadku rzek większych – w określonych częściach ich dorzeczy (górnej, środkowej lub dolnej) bądź też w dorzeczach ich głównych dopływów (Piskozub 1968, 1987).

Początki polskiej państwowości

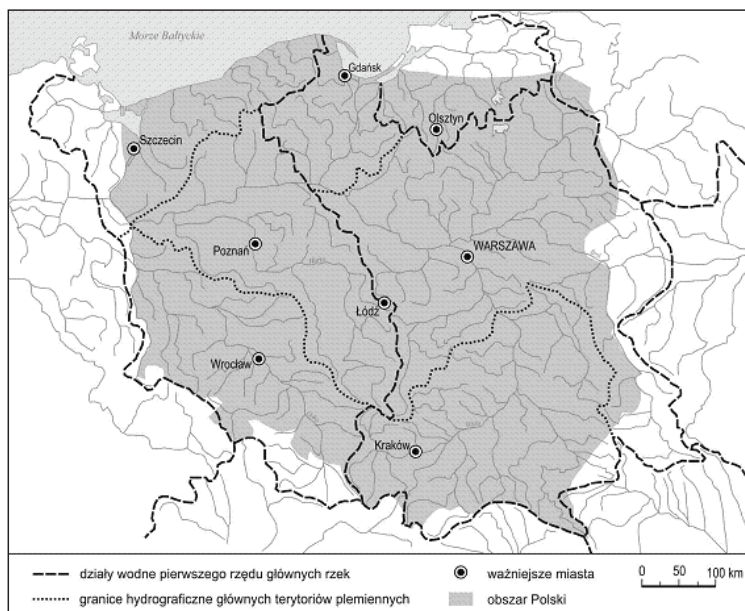
Wszystkie sześć historycznych prowincji Polski, powstałych z pierwotnych terytoriów plemiennych, doskonale odpowiada powyższym kryteriom. Oś obszaru każdej z nich wyznacza rzeka główna, nad którą centralnie położona jest stolica prowincji – odpowiednio: Wrocław, Poznań, Szczecin, Kraków, Warszawa i Gdańsk – a zewnętrzne ramy ich terytoriów, oddzielające je zarówno od innych prowincji, jak i od odmiennych ekumen narodowych, dość dokładnie pokrywają się ze strefami wododziałowymi (Ryc. 23). Z kolei w obrębie sąsiednich dorzeczy (Łaby, Dunaju, Dniepru, Niemna i Pregoly) kształtowały się plemienne początki państwowości niemieckiej, czeskiej, węgierskiej, ruskiej, litewskiej oraz pruskiej (Koter, Kulesza 2001).

Średniowieczne granice (a raczej strefy pogranicza) wielokrotnie ulegały zmianom, czasami na korzyść Polski, czasami wręcz przeciwnie. Przejściowo do państwa pierwszych Piastów należały m.in. Łużyce i Milsko oraz Morawy i Słowacja, położone poza pierwotnym terytorium Polski. Jednak największe różnice pomiędzy potencjalnymi ramami państwa polskiego wyznaczonymi przez przyrodę a jego rzeczywistym zasięgiem we wczesnym średniowieczu występowały na odcinku wschodnim (Ryc. 24). Stało się tak dlatego, że słabo zaludnione i narażone na ciągłe łupieżcze najazdy sąsiadów (Prusów, Litwinów i Rusinów) Mazowsze nie było w stanie zasiedlić i na stałe zintegrować ze sobą obszarów w górnej części dorzeczy dwóch głównych prawobrzeżnych dopływów Wisły: Narwi oraz Bugu, do którego górnych odcinków znacznie było bliżej z sąsiednich księstw ruskich, położonych już w dorzeczach Dniestru i Prypeci, niż z centralnej części Mazowsza. W efekcie tereny nad górnym Bugiem i Narwią zostały na trwałe zasiedlone przez ludność ruską, protoplastów dzisiejszych Ukraińców i Białorusinów. Proces „odzyskiwania” tych niejako „przyrodzonych” polskiej ekumenie terenów trwał przez kilka następnych stuleci, ale miał już charakter polityczny, a nie kulturowy (Koter, Kulesza 2001).

Zmienność granic Polski do końca XVIII wieku

Ryc. 23. Hydrograficzne ramy polskiej ekumeny narodowej oraz głównych terytoriów plemiennych na tle współczesnego terytorium Polski
Źródło: M. Koter, M. Kulesza, 2001, s. 167

Ryc. 24. Państwo polskie za rządów pierwszych Piastów z podziałem na wewnętrzne prowincje
Źródło: M. Koter, M. Kulesza, 2001, s. 168

W wyniku zapoczątkowanego w 1138 roku i trwającego przez dwa stulecia rozbicia dzielnicowego jednoczące się ponownie w XIV wieku Królestwo Polskie nie zdołało już zintegrować ze sobą dwóch prowincji zachodnich – Pomorza i Śląska (Ryc. 25).

Ryc. 25. Państwo polskie w X– XIV wieku według Joachima Lelewela (Bordeaux 1815)
 Źródło: Biblioteka narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

Oprócz Pomorza Zachodniego i Śląska, Polska utraciła także na ponad półtora wieku (1308–1466) także Pomorze Wschodnie. Opanowali je Krzyżacy, sprowadzeni do obrony Mazowsza przed najazdami pogańskich Prusów. Krzyżacy po pokonaniu Prusów utworzyli na ich ziemiach własne państwo zakonu niemieckiego, a następnie wystąpili przeciwko Polsce i zagarnęli Pomorze Gdańskie. Dopiero po przegranej przez nich bitwie pod Grunwaldem (1410) i wojnie z lat 1454–1466 Polska odzyskała Pomorze Wschodnie wraz z Gdańskiem, dodatkowo włączyła w swoje granice biskupstwo warmińskie, by ostatecznie w 1525 roku narzucić zwierzchnictwo lenne powstałemu wówczas świeckiemu Księstwu Pruskiemu. Odtąd aż do końca XVIII wieku pogranicze północne pozostawało najbardziej stabilne (Ślusarczyk 1995, Dominiczak 1997).

Ekspansja terytorialna

Od panowania króla Kazimierza Wielkiego rozpoczęła się kilkunastowiekowa ekspansja państwa polskiego na wschód, daleko poza „naturalny” obszar polskiej ekumeny. Zasadnicza zmiana w kształtowaniu się terytorium Polski i jej granic nastąpiła na przełomie XIV i XV wieku, kiedy to dzięki skutecznym podbojom, a zwłaszcza zawieraniem sojuszom i uniom, Królestwo Polskie utworzyło wspólne państwo z Wielkim Księstwem Litewskim, a do Korony włączono Ruś Halicką i część Podola (Ryc. 26). W drugiej połowie XVI wieku, po zawarciu kolejnej, tym razem realnej unii polsko-litewskiej w Lublinie, do Polski wcielono

Ryc. 26. *Polska i Litwa za Jagiellonów*, opracowana przez W. Semkowicza (Lwów – Warszawa 1938)

Źródło: Biblioteka narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

Podlasie oraz województwa wołyńskie, brańskie i kijowskie, w wyniku czego prawie cała późniejsza Ukraina znalazła się w granicach państwa polskiego. Szeroka strefa wschodniego i południowo-wschodniego pogranicza ówczesnego państwa, została utrwalona w polskiej tradycji i literaturze pod nazwą kresy. Jest to specyficzny typ pogranicza, położony poza „obszarem gniazdowym” i etnicznym terytorium państwa, przyłączony do niego drogą podboju, unii lub sukcesji, obszar wielokulturowy, słabo zaludniony, izolowany, trudno dostępny, o bardzo złożonych relacjach etnicznych, politycznych i społecznych. Peryferyjny nie

tylko z punktu widzenia położenia geograficznego, ale także pod względem politycznym, gospodarczym i kulturowym, o niestabilizowanej i niestannie zagrożonej granicy strefowej (Koter 1997). Rzeczpospolita odtąd nie była już tylko ojczyzną wyznających katolicyzm Polaków i Litwinów oraz ludności żydowskiej, lecz także prawosławnych Rusinów (Ukraińców oraz Białorusinów).

Konsekwencją zawarcia unii lubelskiej było powstanie Rzeczypospolitej Obojga Narodów – polskiego i litewskiego. Nieuwzględnienie w nazwie nowego państwa i w jego systemie społeczno-politycznym ludności ukraińskiej było jedną z przyczyn późniejszych tragicznych wydarzeń, które w dużym stopniu przyczyniły się zarówno do upadku I Rzeczypospolitej, jak i ekspansji rosyjskiej na Ukrainie. Zawarcie unii lubelskiej zmieniło zasadniczo sytuację terytorialną oraz geopolityczną Polski, bo doszło nie tylko do zmiany struktury narodowościowo-wyznaniowej, lecz także do bezpośredniego kontaktu Rzeczypospolitej z Turcją, Chanatem Krymskim oraz z coraz potężniejszym państwem moskiewskim, z którym Polska po raz pierwszy uzyskała wspólną granicę. Zasadniczej

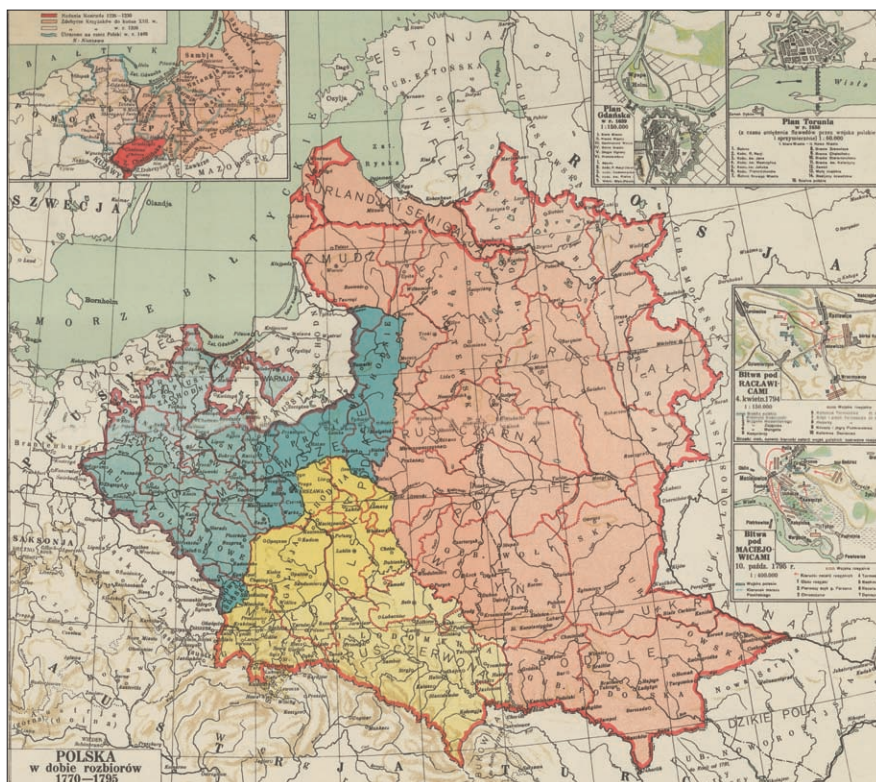

Ryc. 27. Mapa historyczna Rzeczypospolitej Polskiej w r. 1771, z uwzględnieniem granic i miejsc historycznych od początku XVII w., opracowana przez W. Semkowicza (Lwów – Warszawa 1925)
Źródło: Biblioteka narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

zmianie uległa polska polityka zagraniczna – z ukierunkowanej dotychczas na Zachód na skierowaną ku Wschodowi. Przez kolejne 200 lat różnice interesów pomiędzy Polską a Rosją i Turcją determinowały konflikty i zmiany terytorialno-graniczne w Europie Wschodniej (Sobczyński, Barwiński 2009). Ukształtowane wówczas terytorium Rzeczypospolitej w jej maksymalnych granicach (Ryc. 27), było później określane m.in. przez Wacława Nałkowskiego i Eugeniusza Romera, jako „Polska historyczna”.

Okres rozbiorów

Rozbiory Polski w drugiej połowie XVIII w. położyły kres polskiej państwowości na 123 lata. Granice państw zaborczych na terenie Polski nie nawiązywały do wewnętrznego podziału na prowincje historyczne ukształtowane w geograficznych ramach (Ryc. 28). Najczęściej wytyczono je wzdłuż rzek: m.in. Wisły, Bugu, Nurca, Biebrzy, Niemna, Drwęcy, Prosnę i Przemszę. Były to zatem najbardziej sztuczne spośród tzw. granic naturalnych, klasyczne „granice dyplomatów”.

Ryc. 28. Fragment mapy *Polska w dobie rozbiorów 1770–1795* opracowanej przez W. Semkowicza (Lwów – Warszawa 1928)

Źródło: Biblioteka narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

Wejście Napoleona na ziemie zaboru pruskiego poskutkowało traktatem w Tylży (1807), którym zapewnił on zgodę cara Rosji na utworzenie Księstwa Warszawskiego. Ta namiastka państwa polskiego nie przetrwała jednak zbyt długo. Likwidacja Księstwa Warszawskiego wpisała się w plan porządkowania Europy po wojnach napoleońskich. Przedstawiciele państw europejskich podczas Kongresu w Wiedniu (1814–1815) na nowo podzielili Europę, a w tym także ziemie po nieistniejącym już Księstwie Warszawskim. Decyzje te poskutkowały korektami granic dzielących dawne ziemie polskie pomiędzy zaborców.

Granice Polski po pierwszej wojnie światowej

Koncepcje granic państwa polskiego w opracowaniach polskich geografów w okresie pierwszej wojny światowej

Pierwsza wojna światowa, zbrojny konflikt pomiędzy zaborcami, którzy od ponad 120 lat dzielili między siebie terytorium Polski, stanowiła wyjątkowy impuls dla rozwoju polskiej myśli geograficznej, dotyczącej kształtu i wielkości terytorium przyszłej Polski oraz przebiegu jej granic. Spośród ówczesnych polskich geografów, kartografów i demografów, oryginalny i indywidualny wkład w uzasadnienie przebiegu granic powojennej Polski, jeszcze przed ustaleniami Konferencji Paryskiej i na długo przed rozstrzygnięciem wojny polsko-bolszewickiej, wniosły prace m.in. Włodzimierza Wakara, Jana Czekanowskiego i Eugeniusza Romera. Oczywiście geografowie nie byli jedynymi polskimi badaczami zajmującymi się na początku XX w. koncepcjami dotyczącymi granic przyszłej Polski (Ryc. 29–30). Grono snujących mniej lub bardziej realistyczne wizje i wykreślających mapy naukowców, polityków i publicystów było zdecydowanie liczniejsze, m.in.: Aleksander Janowski, Czesław Jankowski, Stanisław Tomaszewski, Wiktor Skarga-Dobrowolski, Tadeusz Rozwadowski, Adam Szlągowski, Józef Jaskólski, Edward Maliszewski, Jan Ludwig Popławski czy wreszcie Roman Dmowski (Leszczycki 1979, Eberhardt 1999, 2004, 2015, Górny 2017).

Włodzimierz Wakar w 1917 roku, opracowując mapę przyszłej Polski i obszernie ją objaśniając, podkreślał dążenie do zbieżności granic państwowych i narodowych. Mimo to, odrzucał granice *stricte* etniczne, słusznie twierdząc, iż w konsekwencji procesów kulturowych i asymilacyjnych, powstały rozległe strefy mieszane i nie ma możliwości wytyczenia precyzyjnych granic etnicznych. Opowiadał się za powstaniem niepodległej Litwy, Białorusi i Ukrainy, a w celu wytyczenia optymalnej wschodniej granicy Polski, przeprowadził analizę warunków demograficzno-etnicznych oraz historycznych na obszarze dawnych kresów wschodnich dowodząc, że najlepszym kryterium jej wytyczenia będzie kryterium religijne, ustalenie granicy na „wschodniej rubieży katolicyzmu”. Konsekwencją było odejście od podziałów *stricte* narodowych i postulat włączenia w granice Polski obszarów zamieszkałych przez katolickich Białorusinów i Ukraińców (w tym licznych grekokatolików), czyli na przykład całej Galicji i części zachodniej Białorusi, ale rezygnacja z Wołynia, obszarów na wschód od Zbrucza czy wschodniego Polesia, zdominowanych przez ludność prawosławną. Zakładał, że Polska na wschodzie nie będzie graniczyła z Rosją ale z niepodległą Białorusią i Ukrainą. Natomiast przy wytyczeniu granicy z Niemcami i Litwą, postulował kierowanie się kryterium językowym, włączając do Polski

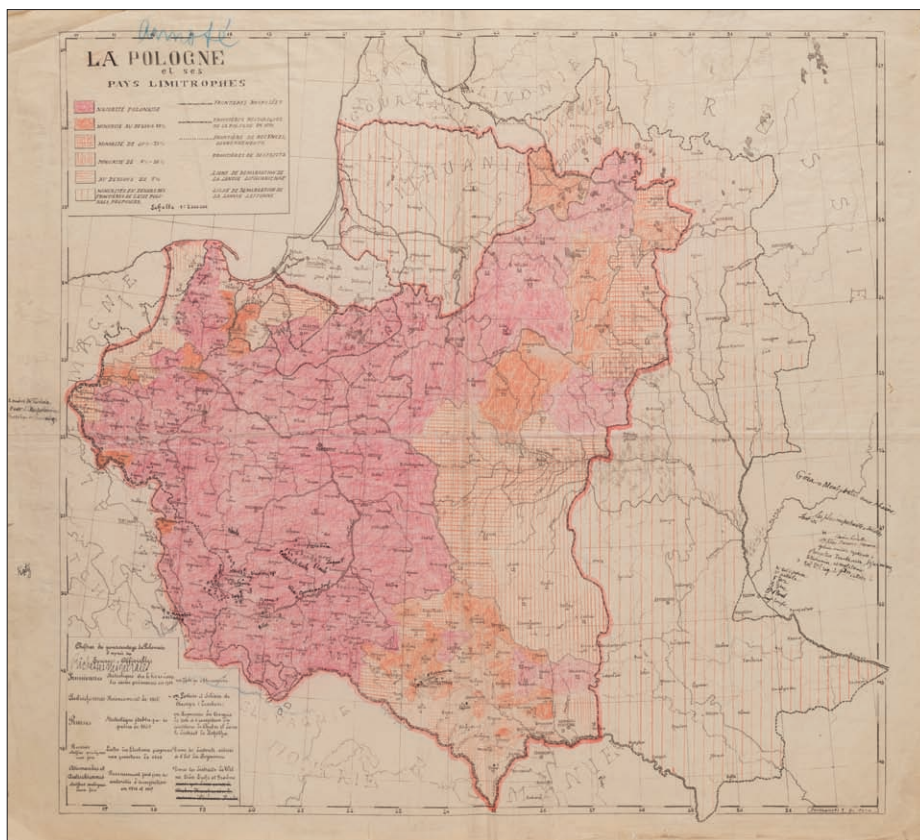
Ryc. 29. Mapa przedstawiająca propozycję granic przyszłej Polski, opracowanie kartograficzne wykonane na potrzeby Konferencji Paryskiej

Źródło: © Towarzystwo Historyczno-Literackie / Biblioteka Polska w Paryżu

m.in. Pomorze Gdańskie, Wielkopolskę, Górny Śląsk i Opolszczyznę oraz Wilno wraz z Wilnem, ale bez regionu Kowna. Granica południowa miała przebiegać wzdłuż Karpat, obejmując większość Księstwa Cieszyńskiego oraz dzieląc Spisz i Orawę. Najbardziej rewolucyjny pomysł Wakara, dotyczył likwidacji z powodów geopolitycznych Prus Wschodnich i podziału tego obszaru pomiędzy Polskę i Litwę, wzdłuż Pregoty, z Królewcem jako wolnym miastem (Eberhardt 2004, 2015).

Polscy naukowcy zajmujący się w pierwszych dekadach XX wieku przyszłą wschodnią granicą Polski, musieli rozwiązać trudny dylemat. W sposób naturalny nawiązywali do granic I Rzeczypospolitej sprzed roku 1772 (tzw. granic historycznych), zdając sobie jednocześnie sprawę ze skali zmian etnicznych,

społecznych, kulturowych, jakie zaszły w okresie zaborów. Z jednej strony mieli świadomość dominacji na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej ludności białoruskiej i ukraińskiej (czyli niezgodności granic historycznych i etnicznych), z drugiej strony nie chcieli pozostawić poza nowym terytorium państwa, polskiej ludności kresowej, co prawda bardzo rozproszonej, ale licznej, ponadto istotnej pod względem kulturowym i ekonomicznym.

Ryc. 30. Manuskrypt autorski mapy przedstawiającej propozycję granic przyszłej Polski, opracowanie kartograficzne wykonane na potrzeby Konferencji Paryskiej przez T. Szumańskiego (Paryż br.)
Źródło: © Towarzystwo Historyczno-Literackie / Biblioteka Polska w Paryżu

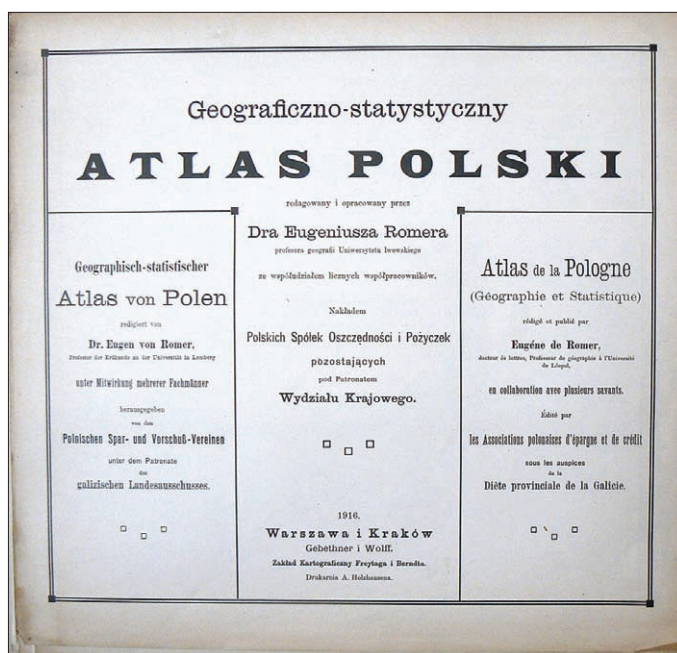
Tę trudną do pogodzenia sprzeczność, próbował rozstrzygnąć w 1918 roku Jan Czekanowski, optując za tzw. „linią równowagi”. Doszedł do wniosku, iż struktura narodowościowa, językowa i wyznaniowa, dawnych kresów wschodnich Rzeczypospolitej, jest tak skomplikowana, że wyznaczenie granic politycznych na podstawie kryterium etnicznego jest wykluczone, ponieważ brak tu wyraźnych rozgraniczeń, natomiast licznie występują szerokie strefy przejściowe, wielonarodowe i wielokulturowe. Na podstawie dokładnej

analizy struktury narodowościowej, a zwłaszcza wyznaniowej, ówczesnych powiatów na obszarach kresowych (położonych pomiędzy Królestwem Polskim, a wschodnią granicą Rzeczypospolitej z 1772 r.), wyznaczył tzw. „linie równowagi”, czyli granice, które pozostawiały po obu stronach podobną liczbę ludności polskiej i niepolskiej oraz zbliżoną wartość majątku, określonego posiadaniem własności ziemskiej, należącej do Polaków i nie-Polaków. Teoretycznie wyznaczona linia podziału dzieliła badany obszar w ten sposób, że po wschodniej stronie rozgraniczenia znajdowało się tyłu Polaków (katolików), co po zachodniej nie-Polaków (prawosławnych). Wytyczona tą metodą „linia równowagi etnicznej” (choć precyzyjniejszą nazwą byłaby „linia równowagi wyznaniowej”) była przesunięta na zachód od linii „majątkowej” i przebiegała południkowo, od Dniestru w rejonie Kamieńca Podolskiego, aż po Dźwinę w okolicach Dyneburga, pozostawiając po stronie polskiej m.in. większość Wołynia i Polesia, ziemię mińską oraz Wileńszczyznę wraz z Wilnem i Kownem. Oznaczało to włączenie w skład Polski nie tylko praktycznie wszystkich ziem litewskich, ale także zdecydowanej większości ziem białoruskich (m.in. z powodu „zaliczenia” katolickich Białorusinów do Polaków). Czekanowski, był później jednym z ekspertów polskiej delegacji podczas Konferencji Paryskiej, jego „linie równowagi”, były prezentowane przedstawicielom mocarstw zachodnich, jednak nie odegrały dużej roli politycznej, zostały potraktowane jako propozycja abstrakcyjna, oderwana od rzeczywistości narodowościowej tego obszaru (Eberhardt 2004). Ponadto założenia metodyczne i podstawy statystyczne, na których oparte było opracowanie Czekanowskiego, były kwestionowane, już podczas obrad w Paryżu, m.in. przez Eugeniusza Romera, który uważał, że wyznaczona „linia równowagi” jest bardzo mocno „przechylona” na korzyść Polski (Górny 2017).

Najważniejszym kompleksowym opracowaniem kartograficznym z tego okresu, jest przygotowany przez Eugeniusza Romera w 1916 roku *Geograficzno-statystyczny atlas Polski* (Ryc. 31). Autor zamieścił w nim kartograficzny obraz historycznych ziem polskich (w granicach z 1772 r.) pod względem fizjograficznym, politycznym, narodowościowym, kulturowym, społecznym, gospodarczym i komunikacyjnym. Posługując się dokumentacją statystyczną, zobrazował m.in. zasięg osadnictwa ludności polskiej, ukazał jej dominującą siłę kulturową, gospodarczą i organizacyjną, a także regiony gdzie pozostawali w mniejszości. Głównym celem E. Romera było wydzielenie i pokazanie opinii publicznej oraz politykom, tzw. „obszarów polskich interesów narodowych”, które w sprzyjających warunkach politycznych, powinny być włączone do przyszłego państwa polskiego (Leszczycki 1979, Eberhardt 1999, 2004).

Pod względem zastosowanych metod kartograficznych, atlas Romera był dziełem nowatorskim, m.in. z powodu przenoszenia danych statystycznych na mapy za pomocą interpolacji, a w konsekwencji nietypowego użycia izarytm na mapach przedstawiających m.in. strukturę etniczną i gęstość zaludnienia, dzięki czemu uzyskano wartości bardziej zbliżone do realnych oraz uniknięto

powielania granic administracyjnych (powiatów) w wypadku zjawisk, które nie miały związku z podziałami administracyjnymi. Jednak poza wartością stricte metodologiczną, merytoryczną i kartograficzną, atlas ten miał duże znaczenie polityczne i propagandowe. E. Romer bardzo konsekwentnie zabiegał o popularyzację swego dzieła w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej. Wszelkie opisy map, legendy i komentarze zostały zapisane po polsku, angielsku i francusku. Po publikacji atlasu w Wiedniu, Romer został oskarżony o zdradę (na wniosek niemieckiego geografa Albrechta Pencka), do procesu jednak nie doszło. Mimo to sąd zakazał wywozu atlasu poza granicę Austro-Węgier i Niemiec, co okazało się dość skuteczne aż do roku 1918, choć udało się przekazać pojedyncze egzemplarze do Szwecji i Stanów Zjednoczonych (Leszczycki 1979, Górny 2017).

Ryc. 31. Strona tytułowa *Geograficzno-statystycznego atlasu Polski* Eugeniusza Romera (Warszawa – Kraków 1916)

Źródło: zbiory prywatne

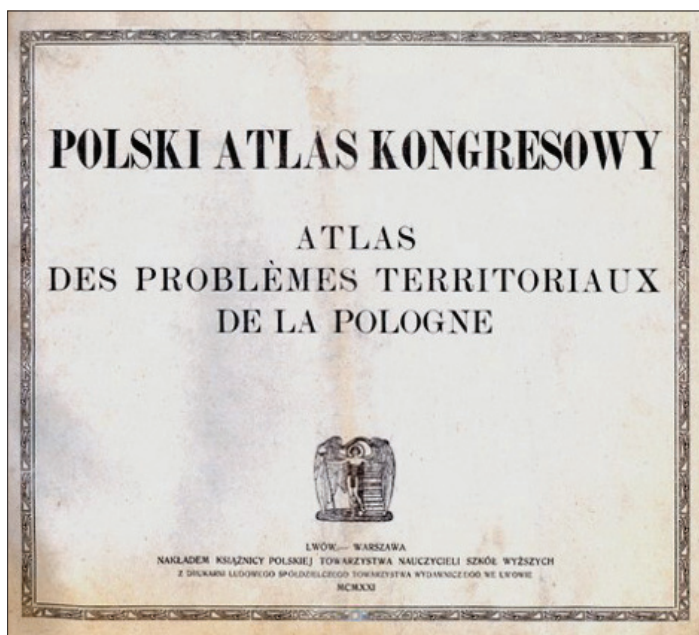
W 1918 roku atlas został wydany w Stanach Zjednoczonych, gdzie już we wstępie podkreślono, że służy on naukowemu uzasadnieniu polskich roszczeń terytorialnych. W roku 1921 ukazało się wydanie francuskie. Z pewnością było to dzieło pod pewnymi względami tendencyjne, propagandowe, zaangażowane politycznie, ale jednocześnie bardzo wartościowe pod względem metodologicznym, warsztatowym oraz naukowym. Podobnie jak powstające w tym samym

okresie naukowe opracowania geografów ukraińskich, czeskich, serbskich czy węgierskich, dzieło Romera spotykało się z krytyką, która była odbiciem sytuacji politycznej. Jednak ówczesni naukowcy, zaangażowani po przeciwnych stronach politycznego konfliktu, często gwałtownie spierając się, wzajemnie doceniali swoje naukowe kompetencje oraz przygotowanie warsztatowe i fachowe, jednocześnie całkowicie odrzucając i ignorując, liczne pseudonaukowe koncepcje powojennego podziału politycznego Europy kreowane przez kartografów-amatorów (Górny 2017).

Atlas ten, a zwłaszcza zawarte w nim mapy struktury narodowościowej, odegrał istotną rolę, głównie popularyzatorską i propagandową, podczas pertraktacji pokojowych w sprawie granic odrodzonej po zaborach Polski. Dostarczał cennych informacji o Polsce i Polakach, zwłaszcza politykom i ekspertom ze Stanów Zjednoczonych i państw Europy Zachodniej, które wcześniej nie były im znane lub pochodziły z państw zaborczych, niejednokrotnie umniejszających zasięg etniczny i znaczenie Polaków w poszczególnych regionach. W grudniu 1918 roku Eugeniusz Romer wyjechał do Paryża, gdzie do połowy października następnego roku pracował jako ekspert do spraw geograficznych przy polskiej delegacji na paryskiej konferencji pokojowej. W trakcie obrad, zajmował się zwłaszcza doradztwem przy ustalaniu zachodniej granicy Polski, głównie na posiedzeniach komisji i podkomisji terytorialnych. Upoważniony przez Romana Dmowskiego, referował sprawę polską premierowi Francji Clemenceau, który miał bronić polskiego punktu widzenia przy ustaleniach traktatowych (Eberhardt 2004). Było to rzadką praktyką podczas obrad konferencji, gdzie do rozmów i negocjacji dopuszczano prawie wyłącznie doświadczonych polityków, a nie ekspertów z zakresu geografii czy historii, którzy najczęściej mieli okazję do dyskusji i wymiany argumentów, podczas półoficjalnych i nieoficjalnych spotkań z ekspertami innych państw (Górny 2017). Podczas pobytu w Paryżu, w ramach prac w Biurze Geograficznym, Romer przygotował liczne referaty dotyczące kwestii fizjograficznych, demograficznych, etnograficznych, komunikacyjnych, gospodarczych i politycznych dla członków polskiej delegacji. Wiele z nich było ilustrowanych mapami. Służyły one głównie informacji i propagandzie podczas obrad konferencji pokojowej. Część z tych opracowań i map została wykorzystana po powrocie do Lwowa, przy opracowaniu i wydaniu w 1921 roku *Polskiego atlasu kongresowego* (Ryc. 32). W tym samym roku, Eugeniusz Romer, razem ze Stanisławem Pawłowskim, uczestniczył w rozmowach w Rydze, gdzie, jako kartograf, odegrał istotną rolę w uzgadnianiu szczegółów topograficznych przy ustalaniu polskiej granicy wschodniej (Leszczycki 1979).

Przy opracowywaniu propozycji, koncepcji i ekspertyz dotyczących wytyczenia granic Polski po pierwszej wojnie światowej, geografowie większą uwagę zwracali na kryteria wyznaniowe, językowe i kulturowe niż narodowościowe, głównie dlatego, że dzięki temu przyszłymi granicami można było objąć większe obszary, zarówno na wschodzie, jak i na zachodzie. Odwoływali się także

do argumentów historycznych oraz podkreślali rolę czynników strategicznych i gospodarczych (dostęp do morza, uwarunkowania komunikacyjne, ujściowe odcinki rzek, surowce naturalne). Spośród kryteriów strictly fizyczno-geograficznych podkreślali znaczenie układu sieci rzecznej.

Ryc. 32 Strona tytułowa *Polskiego atlasu kongresowego* Eugeniusza Romera (Lwów – Warszawa 1921)
Źródło: zbiory prywatne

Ostatecznie wytyczone w latach 1918–1921 granice Polski, były w głównej mierze konsekwencją ówczesnej sytuacji geopolitycznej, ustaleń polityków oraz rozstrzygnięć militarnych. Rola różnego rodzaju ekspertów była zdecydowanie mniejsza, jednak niejednokrotnie, zwłaszcza w przypadku granicy zachodniej, południowej oraz dostępu do morza, brano pod uwagę argumenty podnoszone i naukowo, a także statystycznie i kartograficznie, udokumentowane przez polskich geografów, choć jak pisze M. Górny (2017, s. 110) „dokładne ustalenie, kto i w jakim stopniu przesądził o takim czy innym przebiegu granicy, nie wydaje się możliwe”.

Polska delegacja na Konferencję Paryską, pod przewodnictwem Romana Dmowskiego, przedstawiła wiosną 1919 roku mapę obrazującą polskie żądanie terytorialne (Ryc. 33). Postulowane terytorium Polski, zwłaszcza w części zachodniej i północnej, było w ówczesnych uwarunkowaniach politycznych, mało prawdopodobne do urzeczywistnienia. Nie udało się przeforsować m.in. propozycji dotyczących Śląska Opolskiego i całości Górnego Śląska, ponadto Warmii

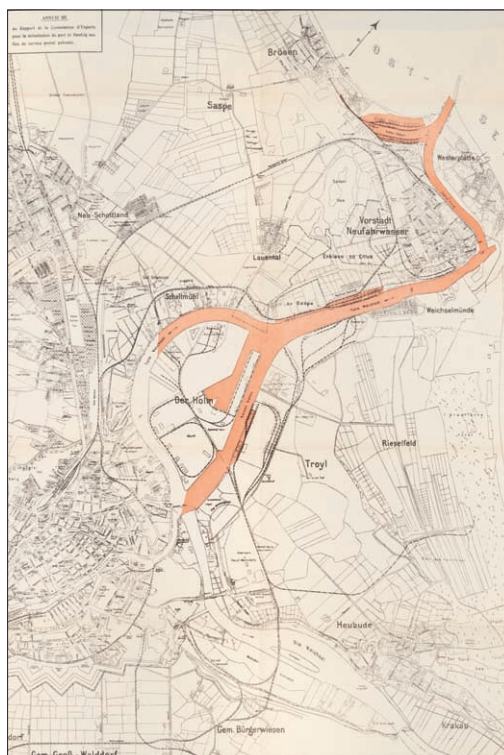
Ryc. 33. Projekt terytorium Polski przedstawiony przez polską delegację podczas Konferencji Paryskiej

Źródło: Archiwum Akt Nowych w Warszawie

i Mazur, Gdańska czy szerszego dostępu do Bałtyku. Również ustalona ostatecznie w wyniku wojny polsko-bolszewickiej granica na wschodzie, była mniej korzystna, niż zaproponowana przez Komitet Narodowy Polski i R. Dmowskiego. Natomiast do sukcesów niewątpliwie należy zaliczyć uzyskanie na wschodzie terytorium istotnie większego niż ówczesny polski obszar etniczny, dostępu do morza oraz wschodniej części Górnego Śląska.

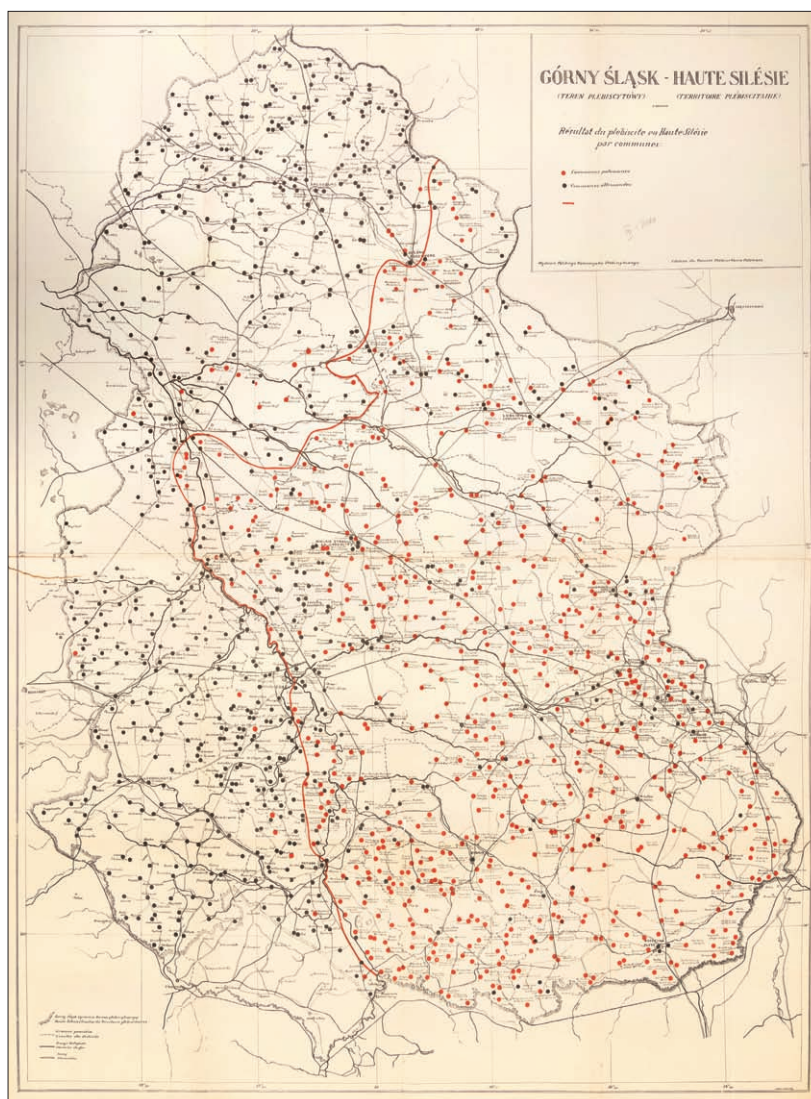
Kształtowanie granic

W wyniku przegranej Niemiec i Austrii w pierwszej wojnie światowej oraz osłabienia Rosji na skutek wojny domowej i rewolucji nastąpiło odrodzenie państwa polskiego. Zachodnie granice ukształtowały się ostatecznie w rezultacie zwycięskiego powstania wielkopolskiego (przełom 1918 i 1919 r.), przyznania Polsce na mocy traktatu wersalskiego Pomorza Wschodniego (bez Gdańska, który wraz z Żuławami wszedł w skład tzw. Wolnego Miasta Gdańsk), trzech kolejnych powstań śląskich (1919 r., 1920 r., 1921 r.), a także plebiscytów na Śląsku, Powiślu oraz Warmii i Mazurach. Mimo tak złożonego procesu kształtowania się granic zachodnich i północnych ich przebieg był generalnie zbliżony do tego, jaki Polska miała w okresie przedrozbiorowym, w wiekach XV–XVIII, z pewnymi zmianami na korzyść Niemiec na Pomorzu Wschodnim oraz w Wielkopolsce i z niewielkim, ale ważnym zyskiem Polski we wschodnim fragmencie Śląska. Granica ta na odcinkach pomorskim i wielkopolskim odpowiadała (w dużym uproszczeniu) ówczesnej strukturze narodowościowej, chociaż dla Polaków bolesna była utrata Gdańska (Ryc. 34).

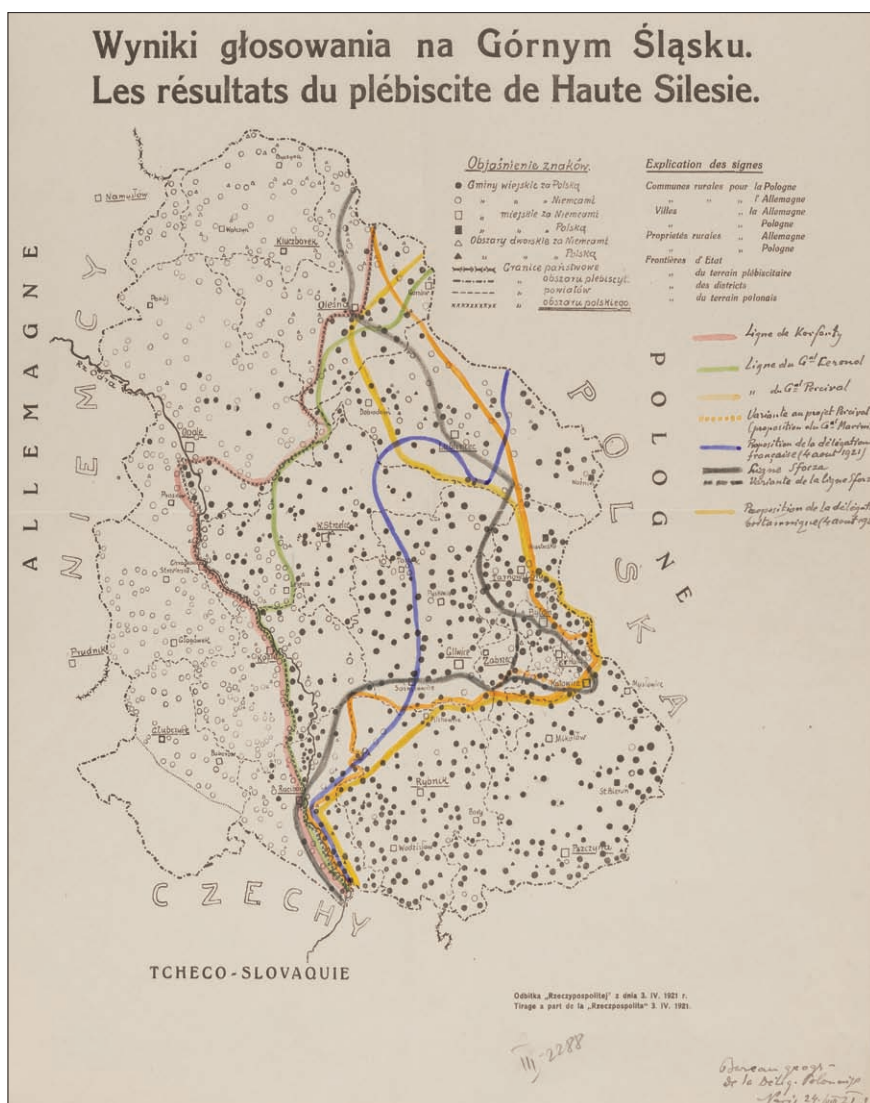

Ryc. 34. Fragment mapy Gdańska przygotowanej na potrzeby negocjacji granic
Źródło: © Towarzystwo Historyczno-Literackie / Biblioteka Polska w Paryżu

Gorzej sytuacja przedstawiała się na Śląsku (Ryc. 35–36). Powołana przez zwycięskie mocarstwa komisja do spraw polskich proponowała przyznać Polsce cały obszar Śląska zamieszany przez ludność etnicznie polską, tj. Górny Śląsk oraz Śląsk Opolski. Ostatecznie jednak, mimo trzech powstań ludności rodzimej opowiadającej się za włączeniem do Polski, jedynie niewielki fragment Górnego Śląska został przyłączony do państwa polskiego. W ten sposób powstała kolejna

Ryc. 35. Mapa obszaru plebiscytowego na Górnym Śląsku przygotowana na potrzeby negocjacji granic
Źródło: © Towarzystwo Historyczno-Literackie / Biblioteka Polska w Paryżu

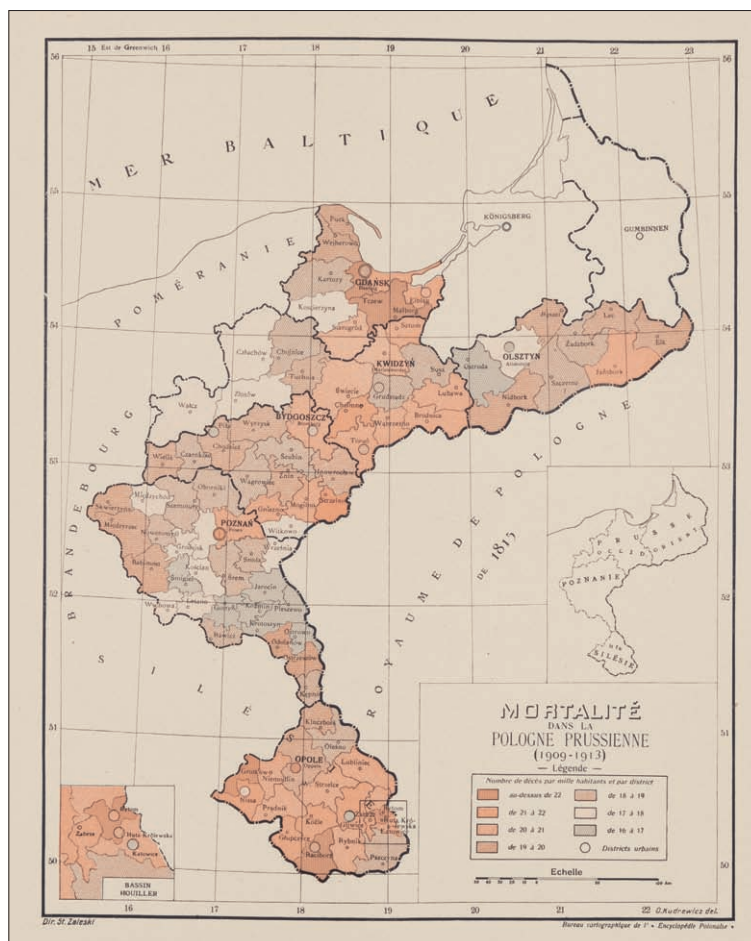

Ryc. 36. Mapa przedstawiająca wyniki plebiscytu na Górnym Śląsku
przygotowana na potrzeby negocjacji granic
Źródło: © Towarzystwo Historyczno-Literackie / Biblioteka Polska w Paryżu

„granica dyplomatów”, która podzieliła region o tych samych cechach kulturowych – z polskojęzyczną ludnością wiejską i górniczą oraz niemieckim mieszczaństwem i burżuazją przemysłową. Polska część Śląska, z racji swej dwukulturowości, miała charakter prowincji autonomicznej, z własnym parlamentem. Podobny status został teoretycznie przyznany obszarowi po przeciwnej stronie granicy, lecz w praktyce nie został zrealizowany (Koter, Kulesza 2001).

Granice Polski po pierwszej wojnie światowej

W trakcie Konferencji Paryskiej, polscy politycy bezskutecznie postulowali przyłączenie do Polski Warmii oraz południowego pasa Prus Wschodnich (Ryc. 37). Uzasadniali to kryteriami historycznymi i etniczno-językowymi. Propozycja wywołała zdecydowany sprzeciw Niemiec oraz Wielkiej Brytanii. Ostatecznie podjęto decyzję o przeprowadzeniu w 1920 roku plebiscytu na Powiślu i w południowej części Mazur oraz Warmii.

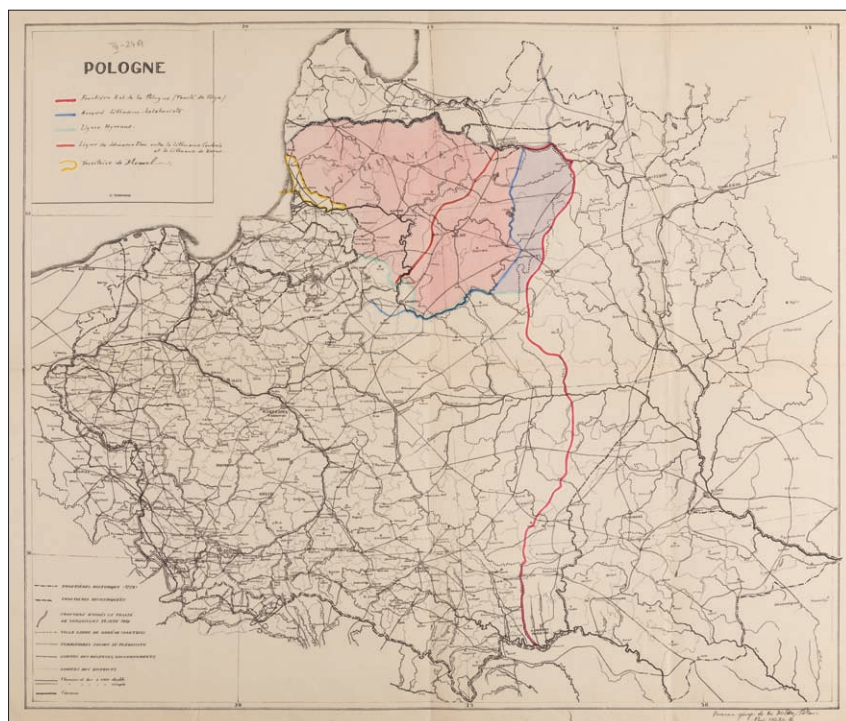
Ryc. 37. Mapa zachodniej granicy przygotowana do negocjacji granicy w pasie Prus Wschodnich
Źródło: © Towarzystwo Historyczno-Literackie / Biblioteka Polska w Paryżu

Niska świadomość narodowa tamtejszej ludności pochodzenia polskiego oraz jej odmienność wyznaniowa, niemiecka przewaga organizacyjno-propagandowa, sprowadzenie wielu emigrantów z Niemiec, ówczesne niepowodzenia w wojnie z bolszewicką Rosją, składają się na główne przyczyny polskiej klęski

podczas plebiscytu. Ostatecznie niemal cały obszar plebiscytowy pozostał w granicach Niemiec, Polsce przyznano jedynie 8 gmin (5 na Powiślu i 3 na Mazurach), a najistotniejszą zmianą terytorialną na pograniczu Polski i Prus Wschodnich w 1920 roku było przyłączenie do Polski powiatu działdowskiego. Zostało to przeprowadzone kilka miesięcy przed plebiscytem, nie tylko z powodów dominacji ludności polskiej, ale także z przyczyn gospodarczo-komunikacyjnych. Wschodnia i południowa granica Prus Wschodnich w wyniku pierwszej wojny światowej praktycznie nie uległa zmianom, natomiast zasadniczo zmieniły się granice w części zachodniej, gdzie przyłączono do Polski m.in. część Pomorza Wschodniego, a Prusy ponownie stały się eksklawą oddzieloną od pozostałego terytorium Niemiec (Ślusarczyk 1995, Dominiczak 1997).

Całkowicie odmiennie kształtowały się ówczesne wschodnie granice Polski (Ryc. 38).

Zwycięskie mocarstwa, popierające modną wówczas ideę państw narodowych, forsowały koncepcję wytyczenia wschodnich granic Polski zgodnie z granicami językowymi. Znalazło to wyraz w wyznaczeniu tzw. linii Curzona, biegnącej wzdłuż południowego odcinka rzeki Bug i jej przedłużeniu na północ i południe. Była to umowna nazwa linii rekomendowanej jako tymczasowa

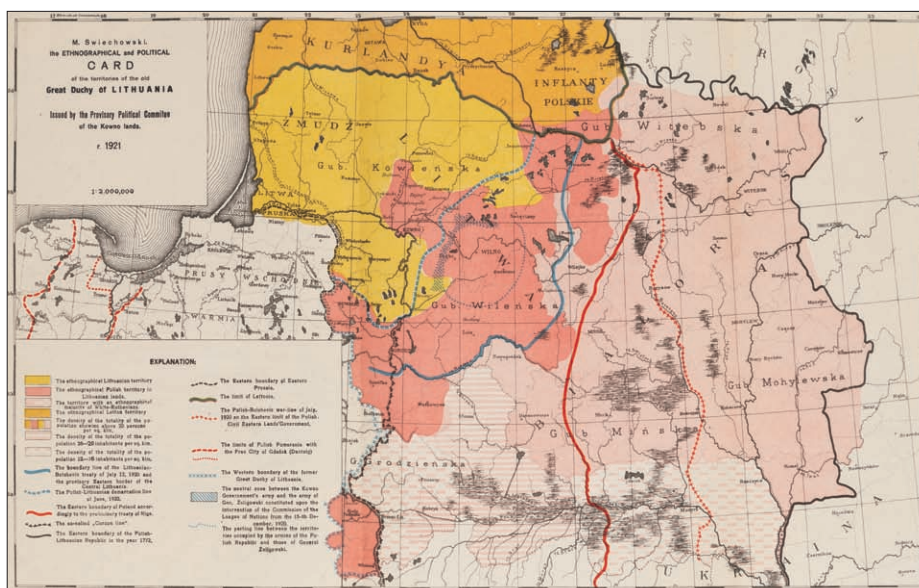

Ryc. 38. Mapa Polski przedstawiająca propozycje wschodniej granicy
Źródło: © Towarzystwo Historyczno-Literackie / Biblioteka Polska w Paryżu

wschodnia granica Polski przez Radę Ambasadorów 8 grudnia 1919 roku. Nazwa pochodzi od nazwiska ministra spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii lorda George'a Curzona of Kadleston. Ówczesny naczelnik państwa polskiego, marszałek Józef Piłsudski, nie godząc się na taki przebieg granicy, dążył do odbudowy Rzeczypospolitej w granicach przedrozbiorowych, choć już na nowych zasadach – jako federacji (lub konfederacji) czterech niepodległych państw: Polski, Litwy (która zresztą nie była tym zainteresowana), Ukrainy i Białorusi, które miały pełnić funkcję bariery, „kordonu sanitarnego”, chroniącego Polskę przed ekspansją bolszewickiej Rosji. Realizacja tej idei, niepozbawiona licznych kontrowersji i konfliktów – zwłaszcza polsko-litewskich i polsko-ukraińskich – związanych z przebiegiem granic, musiała doprowadzić do wojny z Rosją (1919–1920). Polskie zwycięstwa militarne w tej wojnie doprowadziły w 1921 roku do konferencji pokojowej w Rydze, podczas której wytyczono nową granicę wschodnią. Była to praktycznie linią tymczasowego przerwania ognia, miała przypadkowy przebieg, pozbawiony wszelkich podstaw geograficznych i historycznych, choć w środkowym (białoruskim) odcinku zbliżony do epizodycznej granicy II rozbioru, a ziemie ukraińskie zostały ponownie, tak jak w wieku XIX, podzielone wzdłuż rzeki Zbrucz, tym razem pomiędzy Polskę a Rosję Radziecką. Było to częściowe powtórzenie całkowicie przypadkowych granic wytyczanych przez zaborców (Koter, Kulesza 2001). Nowa wschodnia granica przecięła w poprzek terytoria Białorusi i Ukrainy, niwecząc federalistyczne plany Piłsudskiego, jednocześnie dając Polsce bezpośredni kontakt terytorialny z Łotwą na północy i Rumunią na południu, z którymi to krajami szybko i bezkonfliktowo ustalono przebieg granicy. Do Polski włączono m.in. Galicję Wschodnią, Wołyń i Polesie, zamieszkane w dużym stopniu przez ludność niepolską (głównie ukraińską, białoruską i żydowską). Mimo to, zostały one pozbawione autonomii, jaką otrzymał Śląsk. Stało się to później przyczyną narastających waśni narodowościowych na tym obszarze.

Także liczne problemy wynikające bezpośrednio z wytyczenia granicy, dotyczyły relacji polsko-litewskich (Ryc. 39). Po odrzuceniu przez rząd litewski kolejnej propozycji federacji uznano, że Litwa musi zostać zbudowana nie na zasadach historycznych, lecz etnograficznych. Jednak pojęcie „Litwa etnograficzna” było różnie rozumiane w Polsce i na Litwie. Kwestia przynależności państwowej obszarów pogranicza polsko-litewskiego stała się przedmiotem międzynarodowych przetargów i wielu, wzajemnie wykluczających się, projektów. Wobec niemożności pogodzenia rozbieżnych interesów na Suwalszczyźnie, dowództwo Suwalskiego Okręgu POW podjęło decyzję o rozpoczęciu w sierpniu 1919 roku powstania. Jego celem było odzyskanie kontrolowanych przez Litwinów obszarów w okolicach Sejna. W trakcie burzliwych i krwawych wydarzeń związanych z kształtowaniem się polskich granic po pierwszej wojnie światowej, powstanie sejneńskie było mało znaczącym epizodem. Jednak w skali lokalnej miało bardzo istotne znaczenie. Było jednym z nielicznych

powstań zakończonych sukcesem militarnym oddziałów polskich, w jego konsekwencji wytyczona została granica państwowa między Polską a Litwą na odcinku suwalskim, pozostawiająca Puńsk i Sejny po polskiej stronie. Jest to jedyny odcinek polskiej granicy wschodniej, który przetrwał bez zmian od lat dwudziestych XX wieku do czasów współczesnych. Jednak czynnikiem, który w głównej mierze zadecydował o negatywnych relacjach polsko-litewskich

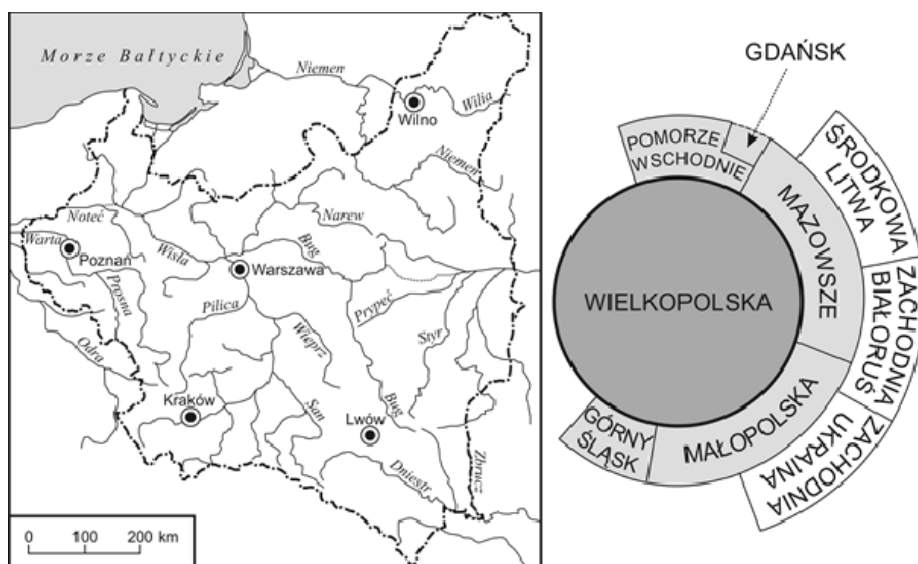

Ryc. 39. Mapa przedstawiająca sprawy narodowościowe na obszarze Litwy
Źródło: © Towarzystwo Historyczno-Literackie / Biblioteka Polska w Paryżu

w okresie międzywojennym było zajęcie Wilna w październiku 1920 roku przez „zbuntowane” oddziały Wojska Polskiego pod dowództwem gen. L. Żeligowskiego i utworzenie na Wileńszczyźnie autonomicznego „państwa” Litwy Środkowej, zamieszkanego w większości przez ludność polską oraz spolonizowaną. Wbrew Litwinom w 1922 roku zorganizowano wybory do Sejmu Wileńskiego, który następnie przyjął uchwałę (potwierdzoną przez Sejm Rzeczypospolitej) o zjednoczeniu z Polską. Oznaczało to inkorporację regionu uważanego przez Litwinów za najważniejszą część ich ziem historycznych i spowodowało, trwający przez cały okres międzywojenny, stan wrogości i nieufności między Republiką Litewską a Rzeczpospolitą (Łossowski 1996, Barwiński 2013).

W wyniku opisanych wyżej procesów, struktura polityczno-terytorialna międzywojennej Polski, przedstawiała się następująco (Ryc. 40). Spośród sześciu historycznych prowincji Polski w obrębie odrodzonego państwa znalazły się, w granicach zbliżonych do pierwotnych, cztery, tj. Wielkopolska, Pomorze

Wschodnie (ale bez swej stolicy Gdańska), Małopolska oraz Mazowsze, wraz ze związanym z nim Podlasiem. Ponadto w jego skład wszedł niewielki, wschodni fragment historycznego Śląska. Z obszarów leżących poza pierwotną polską ekumeną w skład państwa polskiego weszła znaczna część historycznej Litwy i zachodnia Białoruś oraz zachodnia Ukraina. W ten sposób, II Rzeczpospolita także miała swoje kresy, chociaż o ok. 2/3 mniejsze niż te, jakie wchodziły w skład I Rzeczypospolitej. I była już państwem tylko jednego narodu politycznego, chociaż mniejszości narodowe – ukraińska, żydowska, białoruska, niemiecka, litewska i inne – stanowiły, według spisu powszechnego z 1931 roku, aż 31,1% ogółu jego mieszkańców. Obszar Polski międzywojennej, podobnie

Ryc40. Struktura polityczno-terytorialna międzywojennej Polski (1922–1939)
 Źródło: M. Koter, M. Kulesza, 2001

jak w okresie przedrozbiorowym, przecinała z północy na południe, zasadnicza linia podziału kulturowego Europy. Na zachód od niej dominowała ludność polska z dużym udziałem żydowskiej i niemieckiej, związana z cywilizacją łacińską, natomiast na wschodzie przeważała ludność ukraińska i białoruska (również z dużym udziałem żydowskiej), funkcjonująca w ramach cywilizacji bizantyjskiej. Na ten tradycyjny już styk kulturowy, nałożył się nowy wówczas konflikt zachodniej demokracji ze wschodnią dyktaturą bolszewicką, a wschodnie granice Polski stały się na ponad 20 lat barierą dla rozprzestrzeniającego się komunizmu (Koter, Kulesza 2001, Sobczyński 2008).

Ustalony po pierwszej wojnie światowej kształt granic odrodzonej Polski, był niewątpliwie sukcesem politycznym i militarnym nowopowstałego państwa. Terytorium Polski objęło, zwłaszcza na wschodzie, więcej ziem niż ówczesny

„polski obszar etniczny”, choć trzeba pamiętać, że na zachodzie i północy (ale także na wschodzie), poza granicami Polski pozostały regiony licznie zamieszkane przez ludność polską, szczególnie na Górnym Śląsku, Opolszczyźnie oraz Warmii i Mazurach. Dużym sukcesem było także przyłączenie do Polski wschodniej części Górnego Śląska oraz uzyskanie, choć mocno ograniczonego, dostępu do morza. W nowych granicach znalazły się główne krainy historyczno-geograficzne (Wielkopolska, Mazowsze, Małopolska, Podlasie oraz niewielka część Pomorza i Śląska) i najważniejsze ośrodki polskiej kultury (Kraków, Warszawa, Poznań, Lwów, Wilno). Polska na początku lat dwudziestych XX wieku powstała w granicach, które umożliwiały funkcjonowanie, rozwój i przetrwanie kraju.

Z drugiej strony, były to granice niekorzystne z punktu widzenia strategicznego, niezwykle trudne do obrony, zwłaszcza najdłuższe odcinki granic, czyli z Niemcami i ZSRR. Ich wytyczenie wywołało także kolejne konflikty i wzajemne roszczenia terytorialne, ze wszystkimi sąsiadami Polski, poza Łotwą i Rumunią. Ponadto okazały się one bardzo niestabilne, funkcjonowały zaledwie kilkanaście lat, do roku 1939. Zostały całkowicie przekształcone w wyniku działań II wojny światowej i wywołanej nią zmiany sytuacji geopolitycznej. Przez ostatnie 100 lat przetrwała tylko, wytyczona wzdłuż łuku Karpat, granica polsko-słowacka (i na niewielkim, karpackim odcinku, polsko-czeska) oraz ustalona w wyniku zwycięskiego dla Polski powstania sejneńskiego, granica polsko-litewska na Suwalszczyźnie.

Opracowania kartograficzne w ustalaniu granic polskich podczas Konferencji Paryskiej

W Konferencji Paryskiej brało udział 27 państw sprzymierzonych i stowarzyszonych oraz Indie i 4 dominia brytyjskie. Decyzje były w gestii Rady Najwyższej, utworzonej z przedstawicieli Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch i Japonii, w praktyce jednak – wobec słabości Włoch jako partnera i braku zainteresowania sprawami europejskimi Japonii – decyzje podejmował Thomas Woodrow Wilson – prezydent USA, David L. George – premier Wlk. Brytanii i Georges Clemenceau – premier Francji oraz przewodniczący Konferencji. Każde z państw tworzących Radę Najwyższą reprezentowało po pięciu delegatów i przedstawicieli, zasiadający w 52 komisjach. Reprezentacje pozostałych krajów były skromniejsze, każdemu przypadało od jednego do trzech miejsc w gronie delegatów i ograniczone prawo uczestnictwa w powołanych komisjach (Garlicki 1989). Jak już wcześniej wspomniano, działania oficjalnych polskich delegatów Romana Dmowskiego i Ignacego J. Paderewskiego wspierał kilkudziesięcioosobowy zespół uczonych i ekspertów oraz wydawcy i dziennikarze. W gronie ekspertów pracowali specjaliści z różnych dyscyplin naukowych, byli to m.in. historycy, geografowie, geolodzy, etnografowie, statystycy.

Ich rolą było przygotowanie różnego rodzaju materiałów pomocnych w negocjacjach, w tym także opracowań kartograficznych. Z dokumentów i wspomnień uczestników konferencji wynika, że korzystali oni z map opracowanych przed i w trakcie obrad. Delegację czeską na przykład w tym zakresie oficjalnie wspierało „biuro kartograficzne”, z kolei delegatom polskim R. Dmowskiemu i I.J. Paderewskiemu materiały kartograficzne miało przygotowywać – Biuro Geograficzne, ale jak wynika z literatury korzystali oni również z map dostarczonych przez inne jednostki Komitetu Narodowego Polskiego.

W *Pamiętniku Paryskim* E. Romer (1989) opisując rozmowy, których tematem był *Geograficzno-statystyczny atlas Polski* (1916), wspomina także o innych mapach, które konsultował, recenzował, weryfikował lub zamawiał z kraju. Mapy te, słabo rozpowszechnione i w zasadzie nieopisane w literaturze były także przedmiotem kwerendy, przeprowadzonej w różnych bibliotekach i archiwach przechowujących dokumenty pozostałe po Konferencji Paryskiej.

Kwerendy

Kwerendy wykonano w instytucjach w Polsce i zagranicą. Przejrzano zasoby Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Muzeum Niepodległości w Warszawie, Archiwum Narodowego w Krakowie, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Biblioteki Jagiellońskiej, Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie,

Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Archiwum Państwowego we Wrocławiu, Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Książnicy Cieszyńskiej oraz Towarzystwa Historyczno-Literackiego / Biblioteka Polska w Paryżu, Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku i Woodrow Wilson Presidential Library and Museum (WWP) a także Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie.

Kwerendy wykonano w zakresach dotyczących zagadnień geograficzno-historycznych, społeczno-gospodarczych, narodowościowych i politycznych. Poszukiwano wszelkich źródeł kartograficznych – map rękopiśmiennych, drukowanych, szkiców kartograficznych oraz materiałów źródłowych do ich opracowania, czyli różnego rodzaju analiz, sprawozdań, opisów, notatek, listów, które mogły służyć do sporządzenia lub weryfikacji materiałów kartograficznych, z okresu formowania się kształtu terytorialnego niepodległej Polski po pierwszej wojnie światowej.

Znaczna część zebranych źródeł to kopie korespondencji prowadzonej z instytucjami i osobami prywatnymi oraz materiały o treści urzędowej. Są to przeważnie maszynopisy i druki, rzadziej rękopisy. Maszynopisy i druki są czytelne choć zdarzają się źródła zdekompletowane lub kruszące się w rękach z powodu użytego papieru (przebitkowy o niskiej gramaturze). Część zgromadzonych materiałów to rękopiśmienne notatki i listy, w przypadku których nie zawsze charakter pisma jest na tyle staranny, żeby łatwo je odczytać.

Najobszerniejsze zasoby znaleziono w Archiwum Akt Nowych (AAN), gdzie przejrzano zespoły utworzone z dokumentów przywiezionych z Paryża po działalności Komitetu Narodowego Polskiego, Delegacji Polskiej na Konferencję Pokojową w Paryżu, Biurze Prac Kongresowych przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych oraz w Archiwum Muzeum Niepodległości w Warszawie.

Komitet Narodowy Polski został powołany w 1917 roku m.in. w celu reprezentowania spraw polskich na forum międzynarodowym, które formalnie uznało go w drugiej połowie 1917 roku, a w listopadzie 1918 roku dopuściło udział jego przedstawicieli w konferencjach międzynarodowych i rokowaniach pokojowych. Oficjalnie Komitet Narodowy Polski działał do sierpnia 1919 roku, ale w praktyce od stycznia 1919 roku rozpoczął przekazywanie dokumentacji Delegacji Polskiej, która przejęła jego zadania.

Odnalezione źródła kartograficzne to przede wszystkim mapy i odręczne szkice kartograficzne, które można podzielić na kilka grup, przyjmując skalę jako główne kryterium:

- mapy małoskalowe (odręczne, drukowane), przedstawiające pełny zasięg dawnych ziem polskich, kreślone odręcznie z podpisem (lub parafką) autora albo osoby sprawdzającej, przedstawiające różne kwestie m.in. terytorialne, narodowościowe, językowe, czytelnicze, historyczne; mapy opracowane i wydane jeszcze przed wybuchem pierwszej wojny światowej, pochodzące głównie z niemieckich atlasów geograficznych, wykorzystane m.in. do kwestii kolonialnych; mapy drukowane w różnego rodzaju

- broszurach i prasie propagandowej z okresu konferencji, przedstawiające różną tematykę;
- mapy przeglądowe (polskie, niemieckie), przedstawiające przede wszystkim proponowane przebiegi granic na tle sieci osadniczo-komunikacyjnej lub przedstawiające fragmenty dawnych ziem polskich z odręcznie naniesioną treścią tematyczną;
 - mapy topograficzne (głównie niemieckie drukowane, rękopiśmienne), mapy drukowane, na których odręcznie nanoszono treść tematyczną lub ją nadrukowywano głównie w czerwonym kolorze, np. dotyczącą spraw terytorialnych lub występowania surowców mineralnych, rozmieszczenia przemysłu itp.
 - mapy wielkoskalowe, przedstawiające przebieg wybranych odcinków Wisły i Bugu, opracowane przez I i II Okręg Dróg Wodnych;
 - mapy pozostałe (rękopiśmienne) – ostatnią grupę tworzą rękopiśmienne szkice kartograficzne i mapy znajdujące się w notatkach, prezentujące różną jakość pod względem kartograficznym, dotyczące różnej tematyki, m.in. spraw terytorialnych, rozmieszczenia miejscowości zamieszkałych przez Polaków w obu Amerykach itp.

Kwerendy przeprowadzone w wymienionych wyżej instytucjach pokazały, że mapy są inwentaryzowane i przechowywane oddzielnie od dokumentacji, z którą pierwotnie tworzyły całość pod względem merytorycznym. W zależności od instytucji mapy przechowywane są albo w sztucznie utworzonych zespołach (np. „kolekcja kartograficzna XIX–XX wieku” AAN) albo jako samostanne obiekty (biblioteki). W obydwu przypadkach brakuje jednak informacji, z których dokumentów mapy zostały wyłączone, również ich sygnatury nie są w jakikolwiek sposób powiązane z sygnaturami pierwotnych zespołów. Przyjęty sposób przechowywania map w instytucjach, w których były wykonane kwerendy wywołał dodatkowy problem badawczy, związany m.in. z datacją mapy, określeniem okoliczności, w których powstała, ustaleniem autorstwa, zwłaszcza treści politycznej, odręcznych poprawek rysunku granic i różnego rodzaju dopisków (zachowane na mapach sygnatury najczęściej identyfikują kartografów/kreślarzy). Wyjątek stanowią nieliczne mapy małoskalowe, które pozostały jako współoprawne przy towarzyszącej im dokumentacji.

Kwerenda pokazała, że mapy i łącząca się z nimi dokumentacja są bardziej rozproszone niż początkowo zakładano (mogą być częścią zasobów nawet kilku instytucji) oraz że w przypadku prób łączenia tych dokumentów pomocne są także spuścizny osób uczestniczących w konferencji pokojowej, zwłaszcza ich prywatna korespondencja. Stąd dużym wyzwaniem merytorycznym jest nie tylko odnalezienie przedmiotowej dokumentacji, ale również połączenie odnalezionych map z dokumentami pisanymi. Doświadczenie z wykonanej kwerendy jest niewątpliwe, pokazuje bowiem, że zaletą tak szeroko prowadzonych prac jest możliwość nie tylko przybliżonego określenia czasu powstania map, ale również

powiązania wielu z nich z argumentacją natury politycznej, geograficznej, militarnej i ekonomicznej.

Kwerenda pozwoliła stwierdzić, że zachowało się wiele map i dokumentów, mówiących o wykorzystaniu różnych form prezentacji kartograficznej podczas działalności lobbystycznej przed i w czasie konferencji oraz podczas oficjalnych negocjacji. Wyniki kwerendy wskazały nieoczekiwanie dużą liczbę map. Najwięcej map przedstawia granice państw europejskich (mapy Europy) lub granice Polski w okresach przedrozbiorowym oraz mapy dawnych ziem polskich z proponowanymi nowymi granicami. Drugą pod względem wielkości grupę tworzą mapy tematyczne narodowościowe i gospodarcze. Osobny, nieobszerny zespół tworzą broszury i publikacje dotyczące terytoriów poza dawnymi ziemiami polskimi, jak związane z ambicjami kolonialnymi lub roszczeniami na Węgrzech.

Wykorzystanie map w działaniach poprzedzających oficjalne otwarcie Konferencji²³

Badacze sytuacji międzynarodowej po zakończeniu pierwszej wojny światowej wskazują, że większość spraw terytorialnych i odszkodowawczych była zaplanowana w ogólnych zarysach jeszcze przed rozpoczęciem Konferencji pokojowej w Paryżu. W sprawach polskich istotną rolę odgrywał prezydent W. Wilson, choć jego stosunek do nich określała, jak pisze Andrzej Garlicki (1989), analiza przyszłości Europy i amerykańskich interesów w tym regionie. Opinia o zaangażowaniu W. Wilsona, dyplomatów i polityków w odbudowę państwa polskiego zmieniała się wraz z upływem czasu. Halina Parafianowicz (2001) za przykład podaje wypowiedzi samego R. Dmowskiego, który początkowo – kiedy osobiście zabiegał o poparcie spraw polskich przez W. Wilsona – widział w nim orędownika, ale później do polityki amerykańskiej odnosił się z dystansem, czego wyraz dał w „Polityce polskiej i odbudowie państwa polskiego”, napisanej w połowie lat dwudziestych XX wieku. Dmowski doceniał jednak, że podczas konferencji paryskiej W. Wilson bronił spraw polskich. Tuż przed wyjazdem do USA powiedział R. Dmowskiemu – „Pamięta pan, kiedy pana prosił w Waszyngtonie o mapę przyszłej Polski. Nie dostaliście, co prawda, wszystkiego, ale musi pan przyznać, że to, co macie, nie jest tak dalekie od tego, czego pan żądał” (Parafianowicz 2001, s. 63, za Dmowski, 1989, t. 2, s. 99).

Wątek map przekazywanych W. Wilsonowi w materiałach archiwalnych pojawił się kilkakrotnie. Prawdopodobnie pierwsze mapy dotarły do niego wiosną 1917 roku. Informację o nich można znaleźć w kolekcji WWP „World War I Correspondence” w korespondencji Georga J. Sosnowskiego do W. Wilsona

²³ Szerzej na ten temat pisała B. Konopska, 2016. *The cartographic materials auxiliary in the determination of the borders of Poland during the Paris Peace Conference (1919–1920) in the light of archival records.* „Polish Cartographical Review” Vol. 48, no. 2, pp. 67–75. DOI: 10.1515/pcr-2016-0006.

z 18 kwietnia 1917 roku. G.J. Sosnowski – jak wynika z komentarza – przesłał mu trzy mapy ziem polskich, przedstawiające kolejne rozbiory Polski: „Załączam trzy mapy produkcji angielskiej, pokazujące wyraźnie trzy rozbiory Polski, z małym zaznaczeniem, które państwa dokonały rozbioru i w jaki sposób. Polska powinna otrzymać od tych Państw słuszne zadośćuczynienie za wszystkie nieszczyścia, którym była poddana w ciągu ostatnich 125 lat, za zbrodnie popełnione na jej żywym ciele.”²⁴. Z innego dokumentu opisującego straty terytorialne Polski podczas kolejnych zaborów wynika, że: „Na mapie I zaznaczone niebieskim ołówkiem są tereny na Śląsku, które są bardzo bogate w złoża węgla. Tereny te są dziś zamieszkane przez Polaków, których odsetek w poszczególnych okręgach waha się od 40% do 80%. To właśnie przemysł węglowy i produkty uboczne z koksucznicy uczyniły Prusy tak bogatymi i potężnymi. Dzielnica ta, choć utracona przez Polaków przed pierwszym rozbiorem, powinna być im przywrócona. Utracone ziemie nadmorskie, zaznaczone niebieskim ołówkiem, zostały sztucznie wyludnione z żywiołu słowiańskiego; te również powinny być Polakom zwrócone. Przy rozpatrywaniu kwestii polskiej musimy mieć zawsze przed oczyma fakt, że chociaż w niektórych dzielnicach Polacy są mniejszością, to jednak mniejszość ta powstała najokrutniejszymi metodami stosowanymi zarówno przez Prusy, jak i Rosję”²⁵.

R. Dmowski w liście z 27 października 1918 roku pisany z USA do Maurycego K. Zamoyskiego, wiceprezesa Komitetu Narodowego w Paryżu, wspomina swoje amerykańskie spotkania z pułkownikiem E.M. House, pisząc – „Pojechałem tam z mapami w celu zaatakowania kwestii terytorialnej” oraz z R. Lansingiem i W. Wilsonem – „W końcu rozmowy poprosił Wilson, żeby mu przedstawić mapę z projektowanymi przez nas granicami Polski wraz z notą, w której wyjaśniamy, co do każdej prowincji, dlaczego nam jest potrzebna i jakie mamy do niej prawa”²⁶. Prawdopodobnie ta prośba była reakcją na mapę, którą mu wówczas pokazano i którą Wilson później skomentował na jednym z posiedzeń Rady Najwyższej, odwołując się do tego spotkania: „widziałem się w Waszyngtonie z p. Dmowskim i p. Paderewskim i prosiłem o określenie Polski takiej, jakiej spodziewają się, a oni pokazali mi mapę, na której żądali zwrotu całej części globu ziemskiego”²⁷.

J. Niklewska (2016) na podstawie dokumentów przechowywanych w Muzeum Niepodległości ustaliła, że R. Dmowski w październiku 1918 roku faktycznie przesłał W. Wilsonowi mapę podziału politycznego polskich terytoriów przed

²⁴ WWP21237, George J. Sosnowski to Woodrow Wilson, [18 Apr. 1917]; Sent to: Woodrow Wilson; <http://www.woodrowwilson.org/digital-library/view.php?did=2393> [dostęp: 17.04.2016].

²⁵ WWP21238, Partition of Republic of Poland, [18 Apr. 1917]; Sent to: Woodrow Wilson; <http://www.woodrowwilson.org/digital-library/view.php?did=2720> [dostęp: 17.04.2016].

²⁶ AAN, zespół Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 139, k. 30–48.

²⁷ *Sprawy polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 r.* Dokumenty i Materiały, t. 1. s. 302, za J. Niklewska (2016, s.262)

wojną i ich obszarów językowych, mapę historyczną Polski, obrazującą narodowość dzieci w szkołach elementarnych zaboru pruskiego oraz mapę z proponowanymi granicami Polski wraz z tekstem objaśniającym²⁸. W dalszej części wspomnianego listu R. Dmowski zwierzył się, że opracowanie dla W. Wilsona map i komentarza zajęło mu dużo czasu. Pod koniec listu zaanonsował M.K. Zamoyskiemu, że wraz z listem wysyła również „po dwa egzemplarze trzech map (historyczna Romera, terytorium sprzed wojny i terytorium proponowane)”. Dołączone mapy to 1) *Historical map of Poland*, o której R. Dmowski pisze „historyczna Romera”, która wygląda jak adaptacja tabl. VI *Historia* W. Semkowicza z *Geograficzno-statystycznego atlasu Polski*, w zakresie podstawowej treści historycznej, podkład geograficzny jest jednak zupełnie inny niż we wspomnianym atlasie, 2) *The proposed frontiers of Poland*²⁹ – mieszcząca w granicach Górny Śląsk, Gdańsk z częścią Prus Wschodnich, Wilnem, Mińskiem po Dźwińę i na południowym-wschodzie po Kamieniec Podolski, 3) *The political subdivision of the Polish territory before the war and its linguistic areas* w zasięgu Polski przedrozbiorowej z sąsiedztwem Szwecji i Morza Czarnego, z podziałem administracyjnym i udziałem procentowym języka polskiego; szkic przedstawiający zarys Polski fragmenty granic niemieckiej, bolszewickiej i ukraińskiej³⁰.

W październiku 1918 roku amerykańscy eksperci (tzw. komisja Housa) oraz podkomisja prof. R.H. Lorda (*Inquiry*) otrzymali polecenie opracowania nowej mapy ziem polskich zaboru pruskiego dla delegacji amerykańskiej na Konferencję Pokojową. Mapę opracował [Stanisław] Zwierzchowski, pochodzący z poznańskiego profesor Uniwersytetu Michigan (Seyda 1927, za Niklewska 2016).

Jeszcze przed rozpoczęciem konferencji KNP rozsyłał mapy do różnych instytucji i organizacji, którymi zabiegał o polskie granice. Na przykład w październiku 1918 roku przesłano mapy Polski przygotowane przez prof. Grabskiego do Rzymu, 200 map zaboru pruskiego przekazano Wydziałowi Prasowemu Komitetu Narodowego Polski, do Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich przesłano 50 map Polski i 10 określonych jako mapy „in blanco” lub „ślepe”, najnowszą mapę granic Polski przesłano do Wydziału Opieki Moralnej i Materialnej Komitetu Narodowego Polski, 10 egz. „naszej mapy propagandowej” i mapy R. Dmowskiego do Biura Sekretariatu Jeneralnego Komitetu Narodowego Polski, 3 mapy Polski wg projektu Komitetu przekazano do Biura Ekonomicznego Komitetu Narodowego Polski, jedną mapę Polski wysłano na adres Instytutu Geograficznego Uniwersytetu w Montpellier, do Comité de Secours aux Polonais en Belgique³¹. Z kolei w listopadzie 1918 roku z „biblioteki propagandy”

²⁸ MN, AD, A100/34, k. 10; za J. Niklewska, op. cit., s. 177.

²⁹ AAN, Zespół Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 139, k. 30–49, 59–62.

³⁰ AAN, Zespół Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 122, k. 73–72.

³¹ AAN, Zespół Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 348, k. 13–16, 22, 34, 39, 41, 49, 64, 106, 110.

Komitetu Narodowego Polski przekazano 94 mapy 37 osobom lobbującym w sprawach granic, w grudniu wysłano 20 map i ponad 1100 książek do konkretnych osób, przy czym w bibliotece na koniec roku 1918 zostało 2365 map. W styczniu rozesłano kolejne 22 mapy³².

W październiku 1918 roku Biuro Propagandy otrzymało z Centralnej Agencji Polskiej w Lozannie zamówienie na 10 egz. atlasu E. Romera, które zrealizowało poprzez „pozбиeranie” z księgarń; m.in. księgarnia „Polonia” w Lozannie dostarczyła J. Rozwadowskiemu egzemplarze atlasu w kwietniu i czerwcu 1919 roku (w czerwcu księgarnia sprzedała łącznie 30 egz. atlasu za kwotę 780 fr. udzielając rabatu 25%). Ponadto do Szwajcarii (i również Portugalii) wysłano mapę Polski „wydanie p. [przy p. red. Władysława A.] Strzembosza”, zastępcy dyrektora Biblioteki Polskiej w Paryżu³³.

Wybrane mapy z okresu negocjowania granic polskich podczas Konferencji

W poufnej notatce z 2 lutego 1919 roku E. Piltz pisał do R. Dmowskiego, M.K. Zamoyskiego, J. Wielowiejskiego i K. Skirmunta o pracy Komisji powołanej pod prezydencją A. Tardieu do określenia granic Polski z punktu widzenia Francji: „za podstawę, po długich dyskusjach przyjętą została, z niewielkimi zmianami mapa Komitetu”, dalej E. Piltz opisuje wprowadzone zmiany w przebiegu granicy ustalonej przez Komisję względem rysunku mapy. W „Spisie prac” z tego okresu – prawdopodobnie służących opisanej sprawie – znajduje się m.in. wykaz map, ilustrujących teksty dotyczące granic:

- pierwsza uzupełniała tekst omawiający „Granice południowo-wschodnie Polski maksymalne i minimalne oparte na dowodach historycznych, statystycznych, stanie polskiego posiadania i siły kultury polskiej z uwzględnieniem konieczności komunikacyjnych i strategicznych”, przy tym zagadnieniu widnieją następujące nazwiska – B. Bator, O. Halecki, J. Czekanowski,
- druga mapa dotyczyła „Granicy północno-wschodniej Polski maksymalne i minimalne oparte na...” [tekst jak w poprzedniej], do tego zagadnienia przypisano W. Kamienieckiego, Kościalkowskiego (Wilno) i H. Mościckiego,
- trzecia mapa wg wykazu stanowiła komplet z opisem „Granicy zachodniej dawnego zaboru austriackiego...” [tekst jak w poprzedniej], przy tym temacie widnieje jedno nazwisko – J. Buzek,
- czwarta mapa dotyczyła „Granicy zachodniej zaboru pruskiego...” [tekst jak w poprzedniej] – Górnego Śląska i Wielkopolski – tu odpowiedzialność za problematykę spoczywała na J. Buzku (Kraków), Dudzie (Archiwum Krajowe w Krakowie) i B. Chrzanowskim (Poznań),

³² AAN, Zespół Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 349, k. 24–27.

³³ AAN, Zespół Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 347, k. 1, 12–13, 37–39.

- piąta mapa – „Północna granica zaboru pruskiego...” [tekst jak w poprzedniej] obejmowała Gdańsk, Prusy Wschodnie, Mazury Pruskie; do tej pracy przydzielono J. Buzka i B. Chrzanowskiego,
- szоста mapa dotyczyła „Obszaru Państwa Polskiego i motywów ogólnych jego granic...” [tekst jak w poprzedniej] – R. Rybarski i W. Wakar. Przy tekstach opisujących zachodnią granicę Śląska Cieszyńskiego, zachodnią i południową Orawy, Spiżu i Czaczy oraz granicę Prus Zachodnich brak adnotacji o mapach, podobnie jak przy wielu innych zagadnieniach³⁴.

W połowie marca Komisja terytorialna, działająca pod przewodnictwem francuskim, przedstawiła propozycje granicy polsko-niemieckiej, o których także pisał E. Piltz. Polsce przypadłby cały Górny Śląsk, Wielkopolska, Pomorze Gdańskie, Gdańsk i cztery powiaty na prawym brzegu Wisły z linią kolejową Warszawa – Gdańsk, natomiast przynależność Mazur Komisja pozostawiła w wyniku plebiscytu. Propozycji tej przeciwstawiał się premier D.L. George, delegat Wielkiej Brytanii, w części dotyczącej prawobrzeżnych powiatów i Gdańska. Z kolei w dzienniku Cary T. Grayson’a z 28.03.1919 roku czytamy, że tego dnia D.L. George zastał W. Wilsona studiującego mapę Europy „Prezydent powiedział: «Tak, nie mogę się powstrzymać od przypomnienia uczucia, jakie miałem, gdy jako chłopiec uczyłem się geografii. Wydaje się to tak samo zastanawiające, jak wtedy, gdy jako chłopiec studiowałem nieznaną kraj na zachód od Missisipi. Śledząc te mapy [przyt. red. Europy], żywo przypominam sobie naukę geografii w czasach mojego dzieciństwa»”. I dalej czytamy, że po południu Najwyższa Rada Wojenna ponownie omówiła sytuację Polski, nie podejmując jednak ostatecznej decyzji.

W efekcie negocjacji w projekcie wręczonym delegacji niemieckiej dodatkowo wprowadzono plebiscyt na Warmii i Gdańsk jako wolne miasto pod kontrolą Ligi Narodów. W końcu maja do Rady Najwyższej wpłynęły uwagi Delegacji niemieckiej, w których Niemcy kwestionowali decyzje dotyczące Górnego Śląska i Gdańska, ale Polska odpowiedź przygotowana przez ekspertów z Biura Prac Kongresowych, wykorzystująca niemiecki materiał statystyczny miała podważyć twierdzenia niemieckie. Efekt jednak był mizerny. Przynależność do Polski Górnego Śląska kwestionowała również Delegacja brytyjska. W wyniku sporu sprawy granic przekazano Komisji do Spraw Wschodniej Granicy Niemiec, obradującej również pod przewodnictwem francuskim. Ostatecznie utworzono Wolne Miasto Gdańsk, a na Mazurach, Warmii i Górnym Śląsku zapowiedziano plebiscyty. W sumie obszar przyznany Polsce był 20% mniejszy niż proponowany przez Komisję terytorialną.

Bez wątpienia te kontrowersje graniczne dotyczące Polski, u podstaw których leżał nowy rozkład sił i wpływów na kontynencie, a kształt granic Polski był tylko jego wypadkową, zintensyfikowały działalność kartograficzną.

³⁴ AAN, Zespół Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 122, k. 3–4, 74.

W marcu 1919 roku Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich zaoferowało Komitetowi Narodowemu opracowanie przez Oddział Topograficzny mapy Polski (w pięciu kolorach w formacie 50 × 65). Komitet deklarując poniesienie kosztu druku mapy, zalecił przedstawienie granicy zachodniej w przebiegu ustalonym już na Konferencji, granicy litewskiej w formie „dość widocznego wyodrębnienia” oraz sieci kolejowej i ewentualnie rysunku gór. Jako materiał źródłowy Komitet przesłał Dowództwu egzemplarz mapy rewindykacji granic Polski zgodnych z najnowszym projektem ustalonym przez Delegację oraz 50 map etnograficznych³⁵.

Z zachowanych źródeł przedstawiających kwestie terytorialne warto zwrócić uwagę na kilka map i szkiców kartograficznych. Wśród nich uwagę zwracają: szkic granicy Cesarstwa Niemieckiego po 1871 roku, zachodniej granicy Królestwa Polskiego i granicy zachodniej za Bolesława Krzywoustego oraz mapa Polski w granicach z 1772 roku wraz z wyróżnionymi obszarami lennymi, granicą projektowaną i udziałem populacji posługującej się językiem polskim (wraz z częścią Śląska i Prus Wschodnich leżących poza zaznaczonymi granicami).

Interesujące są również mapy przygotowane do rozmów na temat poszczególnych odcinków granicy zachodniej, jak: *Mapa zachodniej granicy Polski* w skali 1:1 000 000 przygotowana przez Biuro Kongresowe, *Mapa etnograficzna zaboru pruskiego*, mapa *Prus Królewskich i Książęcych* w skali 1:1 000 000, *Mapa Wschodnich Prus* z proponowaną granicą polską i obszarami w ponad połowie zamieszkanymi przez Polaków, mapa *Zagłębia Śląskiego*, *Mapa rozsielenia ludności polskiej w granicach etnograficznych i na najbliższych kresach wykonana nakładem Polskiego Zjednoczenia Postępowego*, *Mapa komunikacyjna*. W „kopii dokumentu Traktatu pokojowego z dnia 7 maja 1919” przedstawiona jest granica zachodnia Polski, obszar plebiscytowy, Wolne Miasto Gdańsk, części granic dawnych powiatów, części Niemiec odstąpione innym państwom (rękopis)³⁶. Spośród rękopiśmiennych dokumentów imponuje wręcz szczegółowym rysunkiem topograficznym i liczbą opisanych obiektów kolorowy plan Gdańska w skali 1:10 000 z opisami obiektów w języku niemieckim i legendą w wersji językowej francuskiej³⁷.

W materiałach związanych ze sprawą granicy południowej i ewentualnym plebiscytem w księstwie cieszyńskim znajdują się dokumenty przedstawiające pięć propozycji przebiegu granic w formie komentarzy i szkiców kartograficznych opatrzonych datą 11 kwietnia 1919 roku opracowanych „podług ostatniej mapy prof. Popiołka”³⁸. Zachowały się również takie mapy, jak *Polonais sur le*

³⁵ AAN, Zespół Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 318, k. 8–9.

³⁶ AAN, Zespół Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 1690, k. 1–4; sygn. 1693, k. 1–3; sygn. 1697, k. 1–3; sygn. 1699, k. 1–4; sygn. 1701, k. 1–3; sygn. 1695, k. 1–5; sygn. 1696, k. 1–4; sygn. 1691, k. 1–3.

³⁷ AAN, Zespół Delegacja Polska na Konferencję Pokojową w Paryżu, sygn. 34, k. 193.

³⁸ AAN, Zespół Delegacja Polska na Konferencję Pokojową w Paryżu, sygn. 17, k. 96.

Versant sud des Carpathes w skali 1:500 000, która przedstawia udział Polaków na Śląsku, Spiszu, Orawie, *Pays du peuple Tchesco-Slave*, mapa przedstawiająca w skali 1:750 000 propozycje granic na Śląsku Cieszyńskim i Opolskim opracowana przez A. Dudzińskiego i E. Romera, brudnopis mapy polskich kresów południowo-zachodnich z korektą wykonaną przez E. Romera³⁹.

Osobnym przedmiotem zainteresowania podczas Konferencji były rzeki. Zachowane w dokumentacji konferencji mapy służyły „Podkomisji Umieędzynarodowienia Rzek”, zajmującej się sprawami „systemów rzek międzynarodowych”. Są to szczegółowa *Mapa Bugi*⁴⁰ [opisy na mapie cyrylicą] uwiarygodniona podpisem Mateusza K. Puciaty, naczelnika II Okręgu Dróg Wodnych i *Plan rzeki Wisły od klm.103 do 287. Roboty wykonane, roboty projektowane*⁴¹ podpisany przez J. Ćwikła, naczelnika I Okręgu Dróg Wodnych. M.K. Puciata był również autorem *Mapy dróg wodnych państwa polskiego* w skali 1:2 000 000, na której wskazał rzeki i kanały wymagające regulacji i przebudowy oraz niebezpieczeństwa wynikające z ewentualnego ich umieędzynarodowienia.

Oprócz map przedstawiających dawne, proponowane lub we fragmentach uzgodnione granice w dokumentach pokonferencyjnych znajduje się również wiele opracowań tematycznych, przygotowanych do poparcia określonych koncepcji granic. Są to na przykład mapy ludnościowe i gospodarcze, jak przygotowana w styczniu 1919 roku przez Walerego Goetla *Mapa płodów kopalnych, źródeł mineralnych i uzdrowisk okolic kresowych Polski* wraz z komentarzem. Do przedstawienia treści tematycznej autor użył wydrukowanej w Cieszynie *Mapy Ziemi Polskich – część południowa* w skali 1:600 000. Kolejną mapą przygotowaną na potrzeby tej samej sprawy była W. Goetla *Mapa przeglądowa płodów kopalnych Polski* w skali 1:1 500 000 wraz z wykazem miejscowości występowania surowców. Na mapie oprócz miejsc i zasięgów występowania głównych surowców autor wniósł granice byłych zaborów i etnograficzne, a w komentarzu do mapy zastrzegł używanie jej tylko z równoczesnym objaśnianiem treści przez specjalistów, ponieważ głównym celem mapy było zwrócenie uwagi na ubóstwo surowcowe centralnej Polski i bogactwo kresów, szczególnie południowych. Ręcznie wykonana z bardzo szczegółową treścią *Mapa pokładów kopalnych Wołyńia*⁴². Wymienione mapy tematyczne wraz z innymi znajdują się w wykazie pozycji wysłanych 26 kwietnia 1919 roku do Paryża:

1. Mapa rozsiedlenia ludności polskiej (z referatu S. Kontkiewicza niepodzielność zagłębia węglowego),
2. Mapa do referatu postulaty polskie w stosunku z Węgrami,
3. Mapa przeglądowa płodów kopalnych Polski (W. Goetel),

³⁹ AAN, Zespół Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 139, k. 70–75, 145–147.

⁴⁰ AAN, Zespół Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 1460, k. 1–4.

⁴¹ AAN, Zespół Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 1708, k.1–2.

⁴² AAN, Zespół Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 794, k. 3–9, sygn. 792, k. 1–9; sygn. 1702, k. 1–4.

4. Mapa ogólna Księstwa Cieszyńskiego,
5. Mapa ziem polskich – część południowa (W. Goetel),
6. Mapa pokładów kopalnych Wołynia,
7. Mapa ziem polskich – część południowa,
8. Mapa statystyczna ziemi Mińskiej,
9. Mapa kolonii niemieckich w Państwie Rosyjskiem,
10. Mapa cukrowni i rafinerii Państwa Rosyjskiego,
11. Mapa, obrazująca stosunek ilościowy własności polskiej do rosyjskiej na obszarze ziem litewsko-białoruskich,
12. Mapa Polski (Wydawnictwo Biura Prasy Społecznej),
13. Mapa, obrazująca stosunek ilościowy ludności polskiej do rosyjskiej na obszarze ziem litewsko-białoruskich⁴³.

Kwerendy archiwalne wykonane w AAN oraz w WWP wskazały zaskakująco dużą liczbę map i dokumentów, opisujących materiał kartograficzny lub wskazujących na zamiar opracowania konkretnych map. Za nadzwyczaj cenne należy uznać te dokumenty, które omawiają sposób wykorzystania map przygotowanych do rozmów kularowych i oficjalnych, reakcje polityków na ich treść oraz wzajemne, nienajlepsze, relacje między politykami i ekspertami. Trudności w analizowaniu całej dokumentacji sprawiło jej ogromne rozproszenie. Uporządkowanie zachowanego materiału kartograficznego i opisowego wymaga dodatkowych pogłębionych studiów.

Zgromadzony materiał pokazuje poziom zaangażowania opracowań kartograficznych w lobbing i oficjalne negocjacje granic polskich przed i w czasie Konferencji Pokojowej w Paryżu. Można jednoznacznie odpowiedzieć, że opracowań kartograficznych wykorzystanych przed i w trakcie Konferencji, podczas nieoficjalnych i oficjalnych rozmów lub negocjacji było wiele. Podczas ustalania szczegółów nowego porządku w Europie istotną rolę odegrały wszelkiego rodzaju mapy drukowane, rękopiśmienne, wykonane profesjonalnie i w formie szkiców kartograficznych zarówno w Paryżu, jak i w Polsce, przed lub w trakcie Konferencji.

Liczba map, opracowanych podczas Konferencji pokojowej w Paryżu przez wszystkie delegacje jest kolejnym dowodem na siłę przekazu kartograficznego i uniwersalność języka mapy. Podczas Konferencji mapy były jedną z form komunikacji między delegatami i przedstawicielami poszczególnych państw. W tym kontekście pomnik W. Wilsona w Poznaniu ufundowany przez I.J. Paderewskiego w 1931 roku był nie tylko obeliskiem wdzięczności, upamiętniającym postać głównego negocjatora Konferencji w Paryżu, ale również symbolem istoty tych negocjacji – „Prezydent Wilson stoi nad mapą Polski” („Kurier Poznański”, 01.07.1931, s. 3). Pomnik dłuta Gutzona Borgluma, wybitnego artysty amerykańskiego, twórcy słynnych czterech głów prezydentów „Mount Rushmore National

⁴³ AAN, Zespół Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 1709, k. 3.

Memorial” został zburzony w czasie drugiej wojny światowej. Dokumentacja fotograficzna z uroczystości odsłonięcia pomnika w dniu 4 lipca 1931 roku (Fot. 7.) przechowywana jest w Narodowym Archiwum Cyfrowym⁴⁴.

Fot. 7. Uroczystość odsłonięcia pomnika W. Wilsona. Prezydent Ignacy Mościcki składa hołd pod pomnikiem W. Wilsona (Poznań, 4.07.1931)
Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe (domena publiczna)

⁴⁴ sygn. 1-U-5100-6

Bibliografia

- (b.p.), 1931. *Dlaczego twórcą pomnika Wilsona jest Gutzon Borglam? Wywiad z p. dr. Orłowskim, przyjacielem i współpracownikiem Paderewskiego*, „Kurier Poznański”, 01.07.1931, s. 3.
- Bachelard G., 1975. *Wyobraźnia poetycka*. PIW: Warszawa.
- Bański J., 2010. *Granica w badaniach geograficznych – definicja i próba klasyfikacji*, *Przegląd Geograficzny*, 82 (4), s. 489–508.
- Baramova M., 2010. *Border Theories in Early Modern Europe*. W: *European History Online* wyd. Instytut Historii Europejskiej (IEG), Moguncja.
- Barbag J., 1987. *Geografia polityczna ogólna*. PWN: Warszawa.
- Barwiński M., 2013. *Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce po 1944 roku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego: Łódź.
- Barwiński M., 2019. *Geographical, historical and political conditions of ongoing and potential ethnic conflicts in Central and Eastern Europe*, *European Spatial Research and Policy*, vol. 26, no. 1/2019, s. 149–173.
- Barwiński M., 2020. *Rodzaje i zmienność granic państwowych*, w: *Mazury. Historia, osadnictwo, religia, cmentarze*, red. S. Sobotka, s. 59–83, Olsztyn.
- Bociański N., 2014. *Chiny w XIX i na początku XX wieku. Zarys sytuacji politycznej i społecznej*, *Przegląd Prawniczy Ekonomiczny i Społeczny*, nr 1, s. 4–20.
- Brown P.H., 1891. *Early Travellers in Scotland*. David Douglas: Edynburg. <https://data.historicaltexts.jisc.ac.uk/view?pubId=bl-000495295&pageId=bl-000495295-1004178-12>
- Cohen S., 1973. *Geography and Politics in a World Divided*. Oxford University Press: New York.
- Czerny A., 2011. *Teoria nazw geograficznych*, *Prace Geograficzne*, nr 226. IGiPZ PAN: Warszawa.
- Dmowski R., 1989. *Polityka polska i odbudowanie państw polskiego*, t. 1–2. Wydawnictwo Nortom: Warszawa.
- Dominiczak H., 1997. *Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów 966–1996*. Bellona: Warszawa.
- Eberhardt P., 1999. *Zasięg terytorialny Polski w koncepcjach badaczy polskich (1864–1921)*, *Przegląd Geograficzny*, 71 (1–2), s. 3–25.

- Eberhardt P., 2004. *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*. Wydawnictwo UMCS: Lublin.
- Eberhardt P., 2015. *Koncepcje granic państwa polskiego u progu odzyskania niepodległości*, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, t. 4, s. 9–36.
- European Cartography*. Formatting Europe Mapping a Continent, Brussels, s. 13–16.
- Fereński P. J., Soboń G., 2000. *Mury*. Historia – Kultura – Globalizacja, nr 27, s. 27–42.
- Figueras P., 2006. *The Road linking Palestine and Egipt along the Sinai Coast*, w: *The Madaba Mosaic Map VI century A.D.*, Franciscan Cyberspot, s. 1–7.
- Filozofia wschodu. Wybór Tekstów*, red. M. Kudelska, 2002. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego: Kraków.
- Galewska K., 2019. *Thumaczenie chińskich nazw własnych w ujęciu kognitywnym*, *Onomastica*, t. 63, s. 263–278. DOI: 10.17651/ONOMAST.63.14
- Garlicki A., 1989. *Pierwsze lata Drugiej Rzeczypospolitej. Dzieje narodu i państwa polskiego*. Wydawnictwo Krajowa Agencja Wydawnicza: Warszawa.
- Gołyźniak P., 2011. *Wał Hadriana i Limes Arabicus – przykłady dwóch różnych sposobów fortyfikowania granic przez starożytnych Rzymian*, w: *Roma, Romae, Romae...*, red. K. Belicki, t. I–II, s. 139–153.
- Gołyźniak P., 2014. *Limes Arabicus*, w: *Wojna, konflikt i społeczeństwo w starożytnym świecie*, red. B. Kołoczek, E. Osowska. Towarzystwo Wydawnicze Historia: Kraków, s. 186–197.
- Górny M., 2017. *Kreślarze ojczyzn. Geografowie i granice międzywojennej Europy*. Instytut Historii PAN: Warszawa.
- Jędrysiak T., 2011. *Militarne aspekty i elementy dziedzictwa kulturowego w Polsce*, w: *Militarna turystyka kulturowa* red. Z. Surzycka-Milczewska. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne: Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 2001. *Wprowadzenie do geografii humanistycznej*. Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Redakcja Wydawnictw: Warszawa.
- Kałuski A., 1997. *Granice polityczne, naturalne i sztuczne – anachronizm czy aktualny problem?*, *Prace i Studia Geograficzne*, t. 19, s. 93–98.
- Kałuski S., 2017. *Blizny historii. Geografia granic politycznych współczesnego świata*. Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Konopska B., 2014. *Atrybut miejsca w czasie jako właściwość dawnych map z punktu widzenia antropologii kulturowej na przykładzie publikacji okresu PRL*, w: *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*,

- red. B. Konopska, J. Ostrowski, Z. Dziejów Kartografii T. 18. Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki PAN: Warszawa, s. 285–300.
- Konopska B., 2016, *The cartographic materials auxiliary in the determination of the borders of Poland during the Paris Peace Conference (1919–1920) in the light of archival records*. Polish Cartographical Review, vol. 48, no. 2, pp. 67–75. DOI: 10.1515/pcr-2016-0006.
- Kosmala G., 2003. *Granica reliktowa*. Dom Wydawniczy Duet: Toruń.
- Koter M., 1997. *Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej*, w: *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, red. K. Handke. Towarzystwo Naukowe Warszawskie: Warszawa, s. 9–52.
- Koter M., 2015. *Istota pograniczy, granic i kresów. Uwagi ogólne*, w: *Geografia historyczna i polityczna w badaniach Marka Kotera. Wybór prac*, red. M. Barwiński. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego: Łódź, s. 179–190,
- Koter M., Kulesza M., 2001. *Geographical and historical grounds of formation of borders of former and present-day Poland*, w: *Changing role of border areas and regional policies*, red. M. Koter, K. Heffner, Region and Regionalism, no. 5, Łódź – Opole, s. 165–179.
- Kowalczyk E., 1996. *O pożytkach i niebezpieczeństwach korzystania ze źródeł kartograficznych w badaniach archeologicznych*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 3, s. 314–337.
- Kowalczyk E., 2002. *Wały podłużne na mapie granicy mazowiecko-pruskiej Samuela Suchodolskiego*, *Światowid*, t. 4 (45), Fasc. B, s. 159–164.
- Kristof K.D.L., 1959. *The Nature of Frontiers and Boundaries*, *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 49, no. 3, pp. 269–282. DOI: 10.1111/j.1467-8306.1959.tb01613.x
- Kublin L., 1980. „*Regni Poloniae...*” *Jakuba Kantera z 1770 roku*. Biblioteka Narodowa: Warszawa.
- Kulwieć K., 1917. *Polska w granicach naturalnych i historycznych z 30 mapami*. Nakładem Rady Zjazdów Organizacji Polskich Pomocy Ofiarom Wojny: Moskwa. *Polska w granicach naturalnych i historycznych – Kulwieć Kazimierz | Polona*
- Leszczycycki S., 1979. *Prace polskich geografów przy ustalaniu granic państwa polskiego na konferencjach w Wersalu – 1919 i w Poczdamie – 1945*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, t. 24, nr 2, s. 291–308.
- Linsenbarth A., 2012. *Rozwój światowej kartografii i biblijnej w okresie od XV do XIX wieku*, w: *Księga Pamiątkowa dla księdza Józefa Kozyry profesora Uniwersytetu Śląskiego*. Warszawa, s. 231–248.
- Linsenbarth A., 2014. *Mozaikowa mapa z Madaby z VI wieku cennym źródłem informacji geograficznych, historycznych i biblijnych*, w: *Dawne mapy*

- jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, red. B. Konopska i J. Ostrowski, *Z dziejów Kartografii* t. 18. IHN PAN: Warszawa, s. 93–110.
- Łossowski P., 1996. *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*. Książka i Wiedza: Warszawa.
- Matykowski R., 2008. *Trwałość i zmienność granic w Europie*, *Przegląd Zachodni*, t. 3, s. 95–112.
- Mazan B., 2020. *Figury myśli i (anty)wzory. Motywy chińskie w „Przeglądzie Tygodniowym” 1871–1876*, w: *Pozytywiści warszawscy. „Przegląd Tygodniowy 1866–1876”*. Seria II: Świat, Europa, Polska, red. A. Janicka. Temida2: przy współpracy Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku. Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód”: Białystok, s. 105–124. <http://hdl.handle.net/11320/11006>
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2009. *Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej*, *Turystyka Kulturowa*, nr 2, s. 20–48.
- Moraczewska A., 2008. *Transformacja funkcji granic Polski*. Wydawnictwo UMCS: Lublin.
- Niklewska J., 2016. *Roman Dmowski, droga do Polski*. Wydawnictwo Rytm: Warszawa.
- Olszewicz B., 1931. *Kartografia polska XVII wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, *Polski Przegląd Kartograficzny*, t. 5, z. 36. Lwów – Warszawa.
- Otok S., 2012. *Geografia polityczna. Geopolityka–ekopolityka–globalistyka*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Parafianowicz H., 2001. *Woodrow Wilson i jego legenda w międzywojennej Polsce*, *Dzieje Najnowsze*, r. 33, nr 1 s. 59–70.
- Peliwo S., 1999. *Drzeworytowe mapy ziem polskich z wydawnictw książkowych XVI w.*, *Studia i Materiały z Historii Kartografii*, t. 10. Biblioteka Narodowa: Warszawa.
- Perkowska M., 2013. *Przestępczość graniczna cudzoziemców*. Monografie prawnicze. Wydawnictwo C.H. Beck: Warszawa.
- Piskozub A., 1968. *Gniazdo orla białego*. Wydawnictwo PAX:Warszawa.
- Piskozub A., 1987. *Dziedzictwo polskiej przestrzeni. Geograficzno-historyczne podstawy struktur przestrzennych ziem polskich*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich: Wrocław.
- Romer E., 1916. *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*. Gebethner i S-ka. Warszawa – Kraków.

- Romer E., 1950–1951. *Mapa jako dokument dziejów rzeźby powierzchni Ziemi*, Czasopismo Geograficzne, t.21–22, 57 s.
- Romer E., 1989. *Pamiętnik Paryski 1918–1919*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich: Wrocław–Warszawa.
- Rykiel Z., 1990. *Koncepcje granic w badaniach geograficznych*, Przegląd Geograficzny, t. 62, z. 1–2, s. 263–274.
- Seyda M., 1927–1931. *Polska na przełomie dziejów, Fakty i dokumenty*, t. 1– 2. Poznań –Warszawa.
- Siniscalchi S., Palagiano C., 2018. *The Place Names of the Middle East Before and After Ptolemaic Cartography: An Emblematic Selection from Ancient Maps*. The Cartographic Journal, vol. 55, no. 3, pp. 205–216. DOI: 10.1080/00087041.2017.1413788
- Sobczyński M., 1993. *Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski*, Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, nr 14. IGiPZ PAN: Warszawa.
- Sobczyński M., 2008. *Zmienność funkcji granic międzynarodowych na ziemiach polskich od czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej do przystąpienia Polski do układu z Schengen*, w: *Problematyka geopolityczna ziem polskich*, red. P. Eberhardt. IGiPZ PAN: Warszawa, s. 29–54.
- Sobczyński M., Barwiński M., 2009. *Wpływ przemian terytorialnych i struktury wewnętrznej ziem ukraińskich na położenie geopolityczne Rzeczypospolitej*, w: *Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII–XXI wieku*. *Politologia*, red. M. Franz, K. Pietkiewicz. Wydawnictwo Adam Marszałek: Toruń, s. 42–105.
- Sprawy polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i Materiały*, t. 1. Warszawa 1965.
- Szaniawska L., 2017. *Mapa dokumentem rosyjskiej kolonizacji Syberii do połowy XVIII wieku*, w: *Z Dziejów Kartografii* red. B. Konopska, W. Spallek, G. Strauchold, t. 21. IHN PAN: Warszawa, s. 121–143.
- Szeliga J., 2004. *Działalność kartograficzna Samuela i Jana Suchodolców w Prusach w XVII i XVIII wieku*. Biblioteka Narodowa: Warszawa.
- Szykuła K., 2000. *Mapa Rosji Jenkinsona (1562) – kolejne podsumowanie wyników badań*, Czasopismo Geograficzne, t. 71, z. 1, s. 67–97.
- Szykuła K., 2007. *Anthony Jenkinson's unique wall map of Russia (1562) and its influence on European cartography*, *Belgeo. Revue belge de géographie* 3–4. DOI: 10.4000/belgeo.8827
- Ślusarczyk J., 1995. *Obszar i granice Polski (od X do XX wieku)*. Wydawnictwo Adam Marszałek: Toruń.

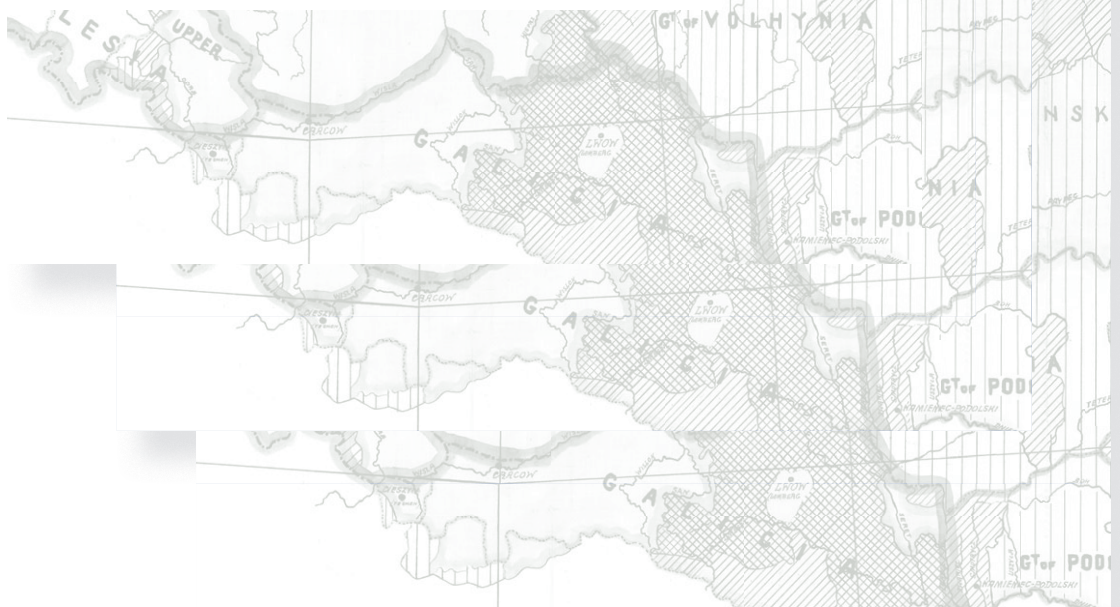
Bibliografia

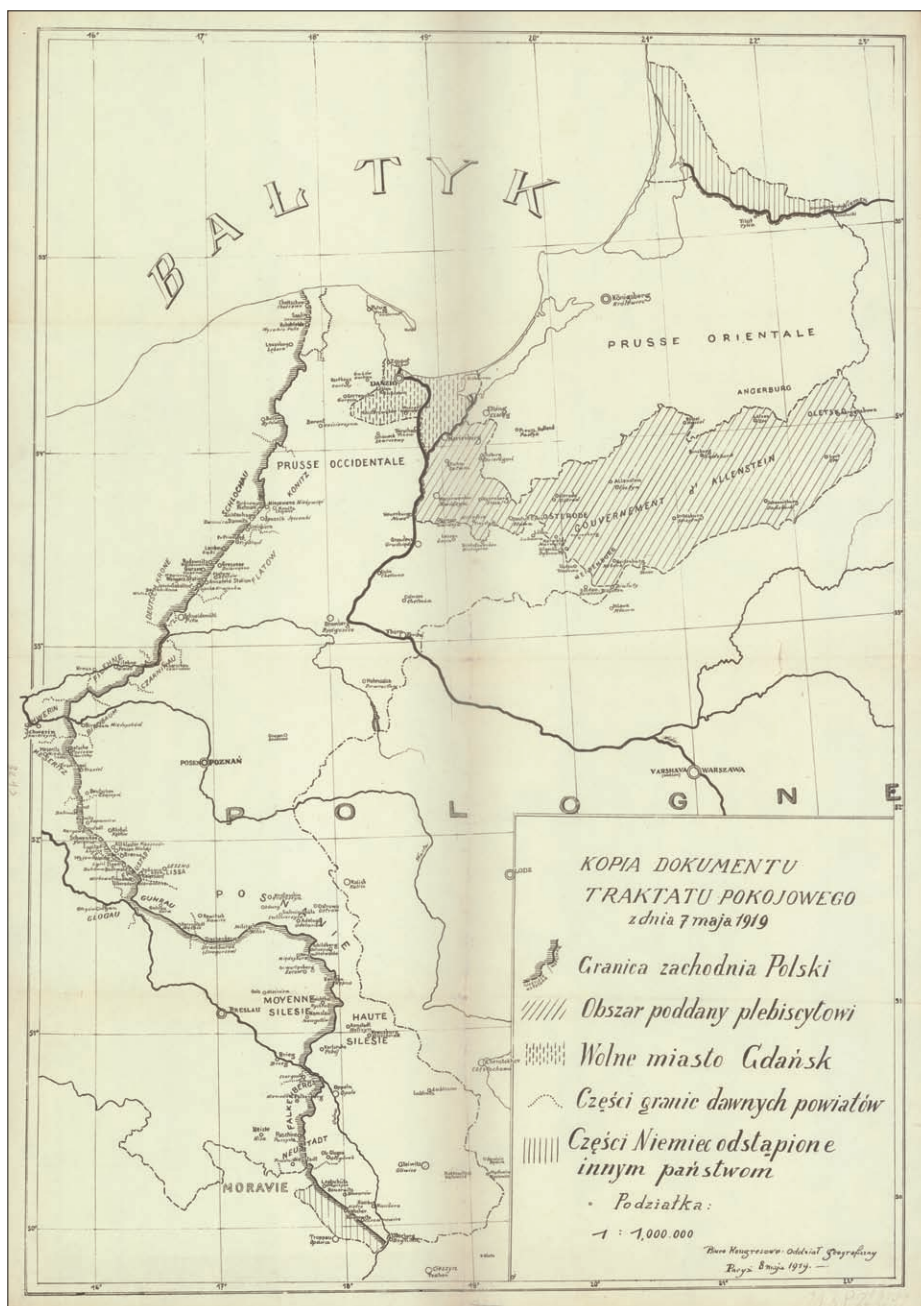
Tuan Y-F. 1974. *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs:New Jersey.

Tuan Y-F. 1999. *Topofilia: studium postrzegania środowiska, postaw i wartości*. Nowy Jork: Columbia University Press.

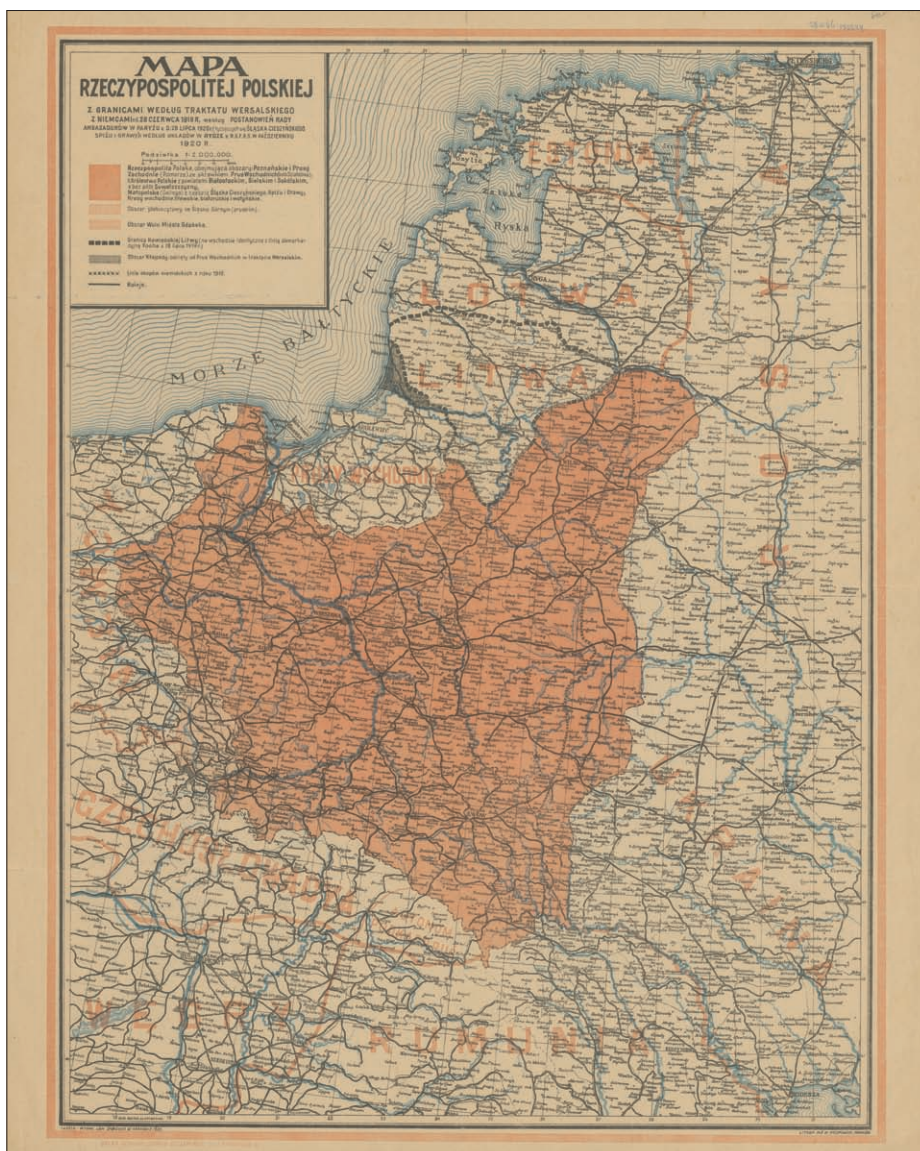

Aneks dokumentacyjny

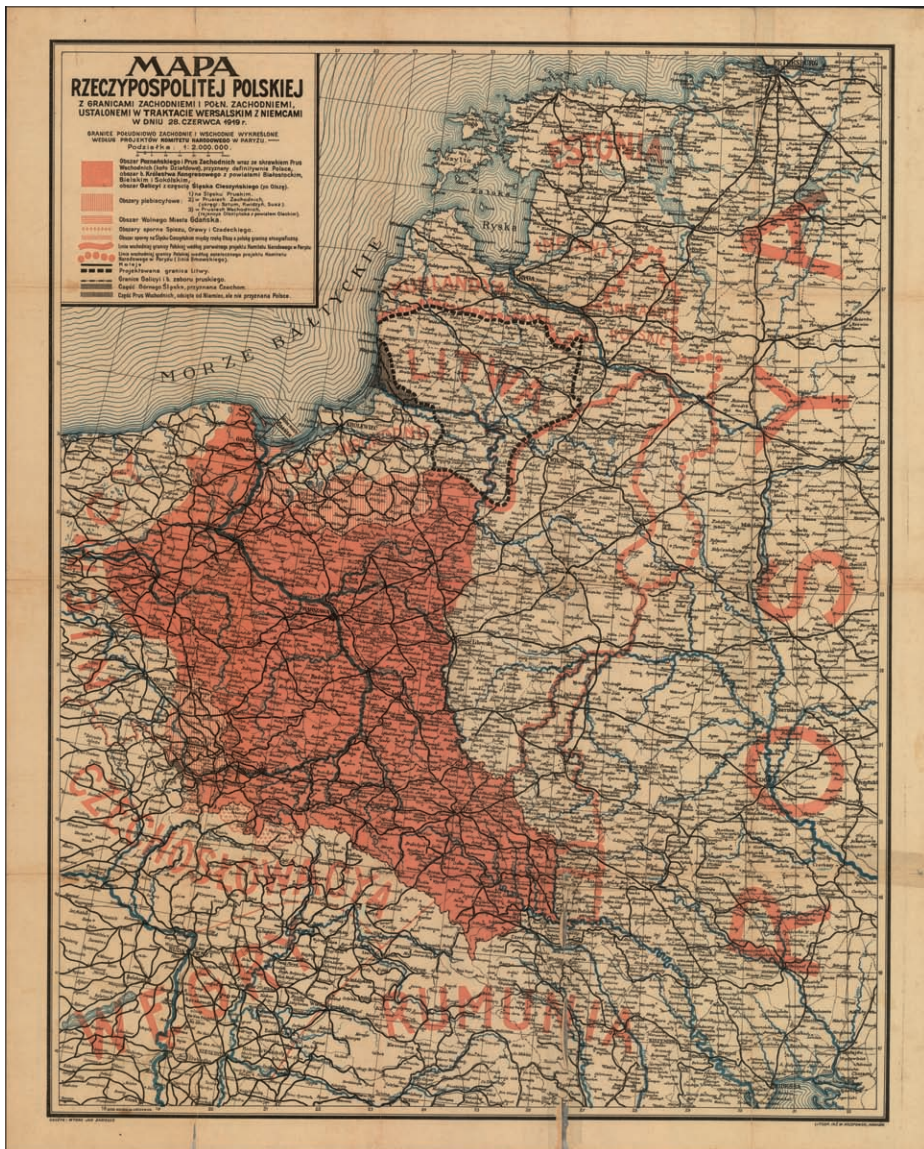

Kopia dokumentu traktatu pokojowego z dnia 7 maja 1919 (Paryż 1919)
Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

Mapa Rzeczypospolitej Polskiej z granicami według Traktatu Wersalskiego z Niemcami z dn. 28. czerwca 1919 r., według postanowień Rady Ambasadorów w Paryżu z d. 28 lipca 1920 r. (tyczących się Śląska Cieszyńskiego, Spizu i Orawy) i według układów w Rydze z R.S.F.R.S. w październiku 1920 r.

Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

Mapa Rzeczypospolitej Polskiej z granicami zachodnimi i półn. zachodnimi, ustalonymi w Traktacie Wersalskim z Niemcami w dniu 28. czerwca 1919 r. Granice południowo zachodnie i wschodnie wykreślone według projektów Komitetu narodowego w Paryżu (Kraków 1919)
 Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

Kopia mapy traktatu pokojowego z 14 czerwca 1919 (Paryż 1919)
Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

Arkusz mapy 1:1000 000 z nadrukowanymi granicami
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 40 Delegacja Polska na Konferencję Pokojową w Paryżu, sygn. 73, k-7

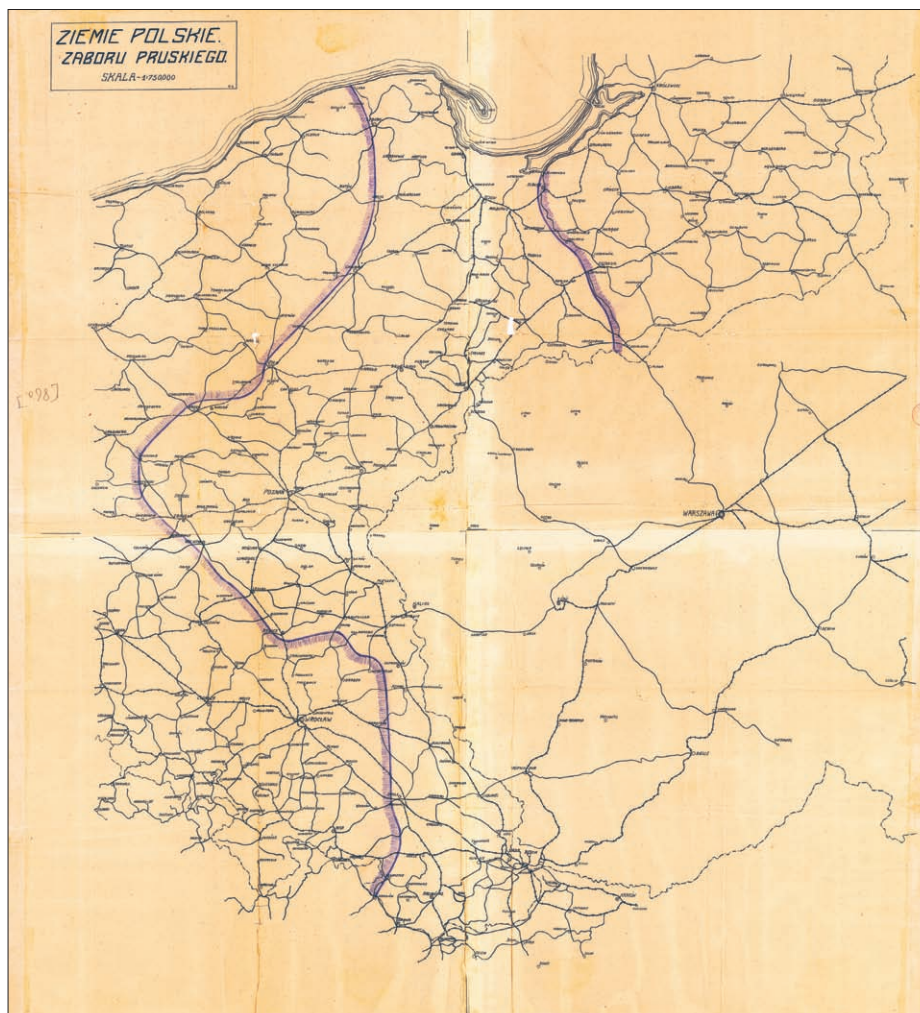
The political subdivision of the Polish territory before the war and its linguistic areas
 Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 100 Archiwum J.I. Paderewskiego, sygn. 884, k-65

Mapa z propozycją granic Polski
Mapa z propozycją granic Polski / Biblioteka Polska w Paryżu, sygn. BPP_THLP_III_2258_CD187_DSC_3482

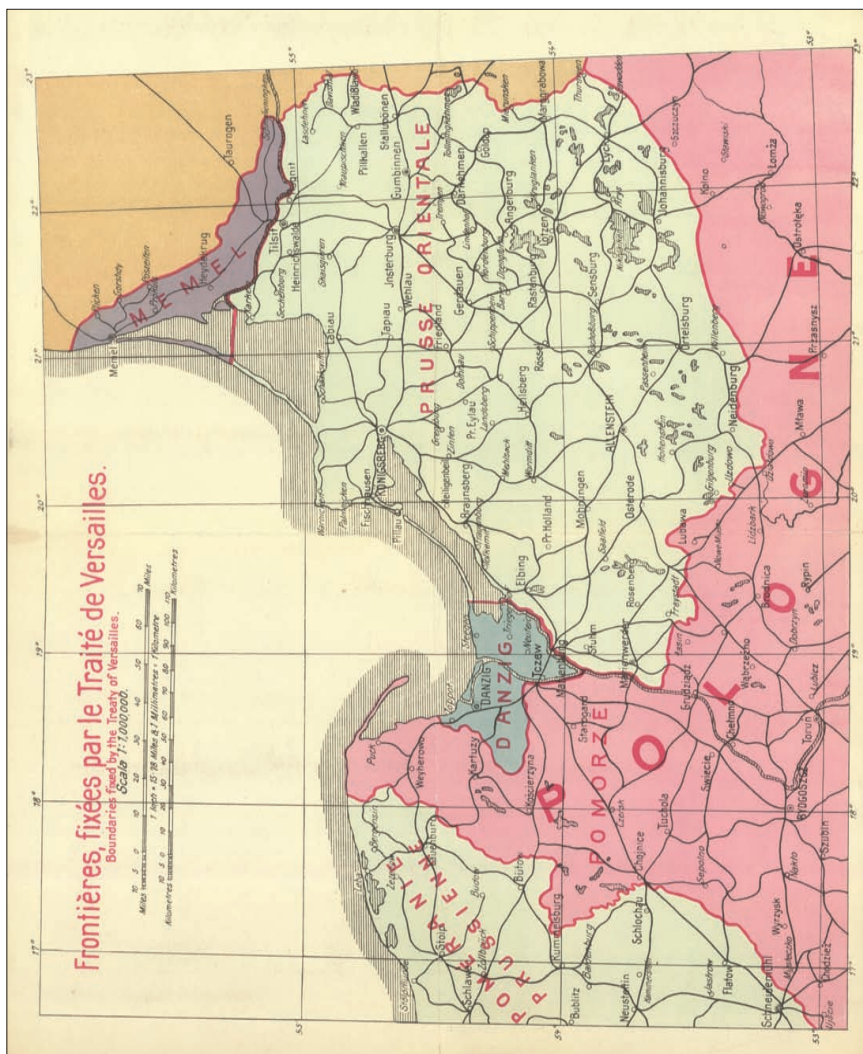

Mapa z propozycją granic Polski
Źródło: © Towarzystwo Historyczno-Literackie / Biblioteka Polska w Paryżu,
sygn.THL_BPP_III H 87_CD189_6379

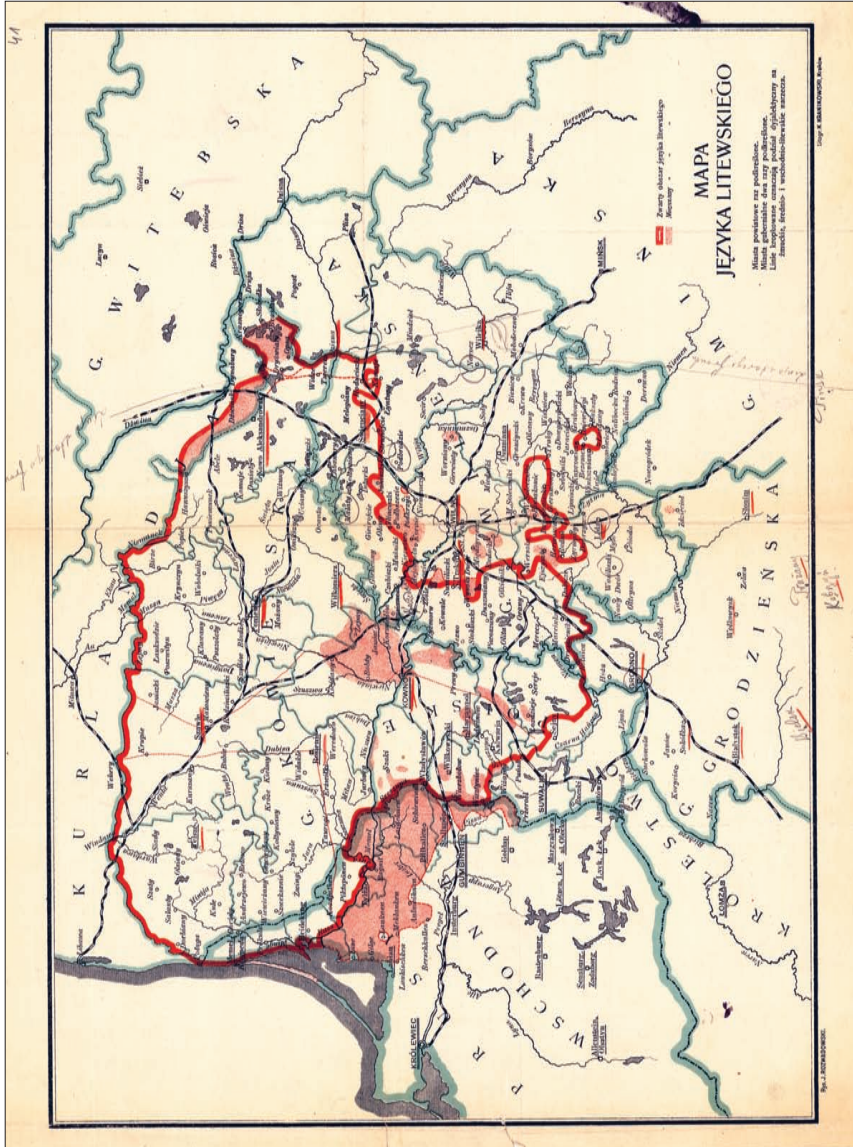

Mapa z propozycją granic Polski

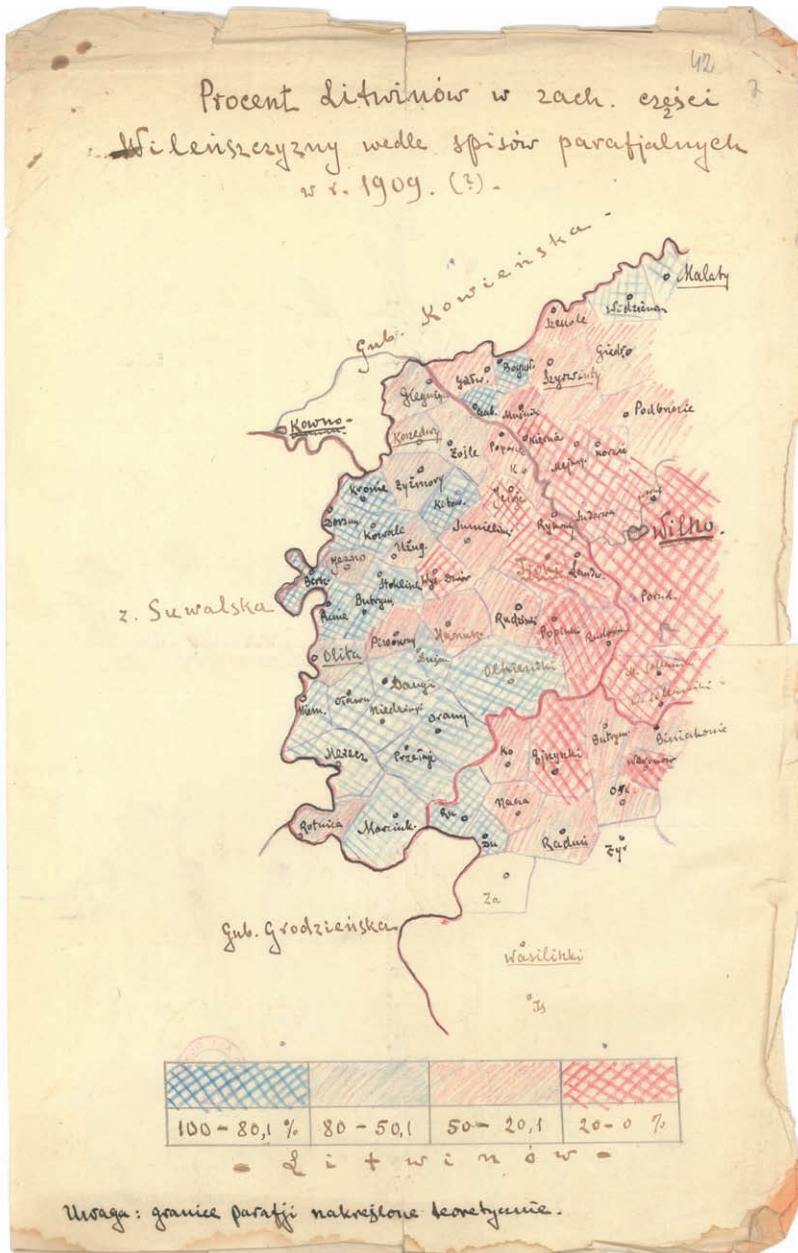
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 100 Archiwum J.I. Paderewskiego, sygn. 845, k-5

Frontières, fixées par le Traité de Versailles / Boundaries fixed by the Treaty of Versailles (1919)
Źródło: Biblioteka Narodowa. Polona.pl (domena publiczna)

Mapa języka litewskiego
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 39 Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 153, k-41

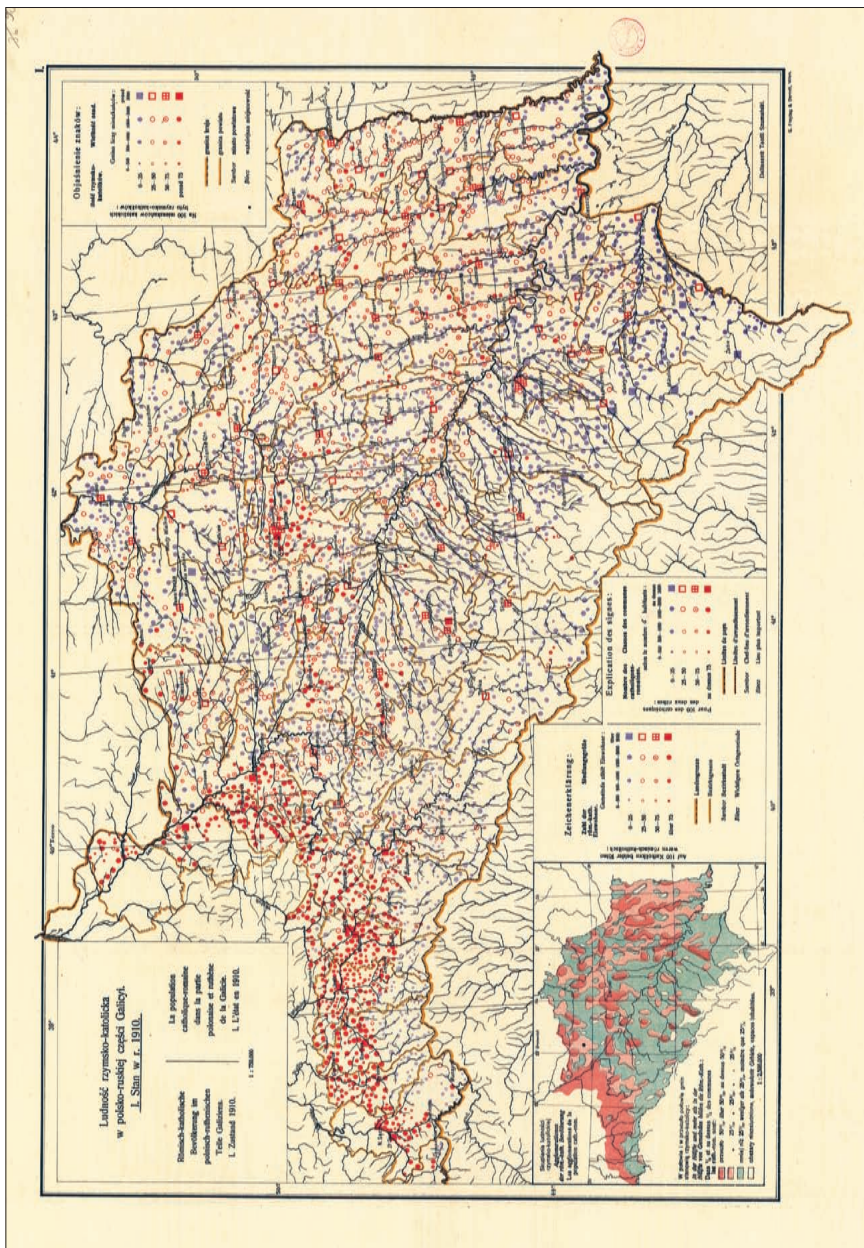

Procent Litwinów w zachodniej części Wileńszczyzny według spisów parafialnych w r. 1909
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 39 Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 153, k-42

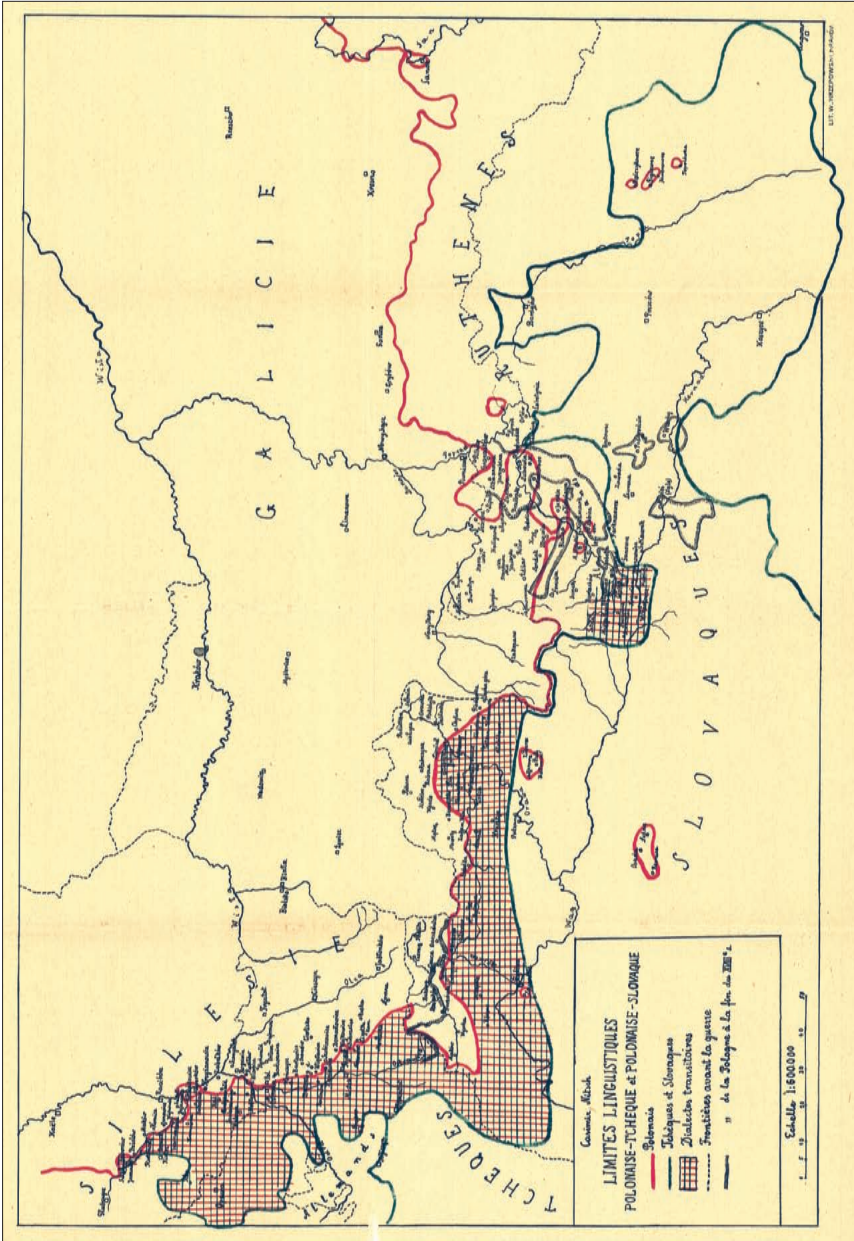

Sprawy granicy Galicji

Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 100 Archiwum J.I. Paderewskiego, sygn. 967, k-90

Sprawy granicy Galicji
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 100 Archiwum J.I. Paderewskiego, sygn. 962, k-90

Limites linguistiques polonaise-tchèque et polonaise -slovaque
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 39 Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 315, k-41

Wzrost plebsu w okr. Cieszyńskim można przewidzieć z proporcją co do obramów spornej, a procent Polaków przedstawiłby się (podług spisu z r. 1910) następująco:

I. Całok. Cieszyński (całkow. powiaty) — 54,8%

II. Dwa powiaty (Frysztański: Cieszyński) — 68,5%

III. Trzy powiaty: Frysztański, Cieszyński: Bielski — 68,6%

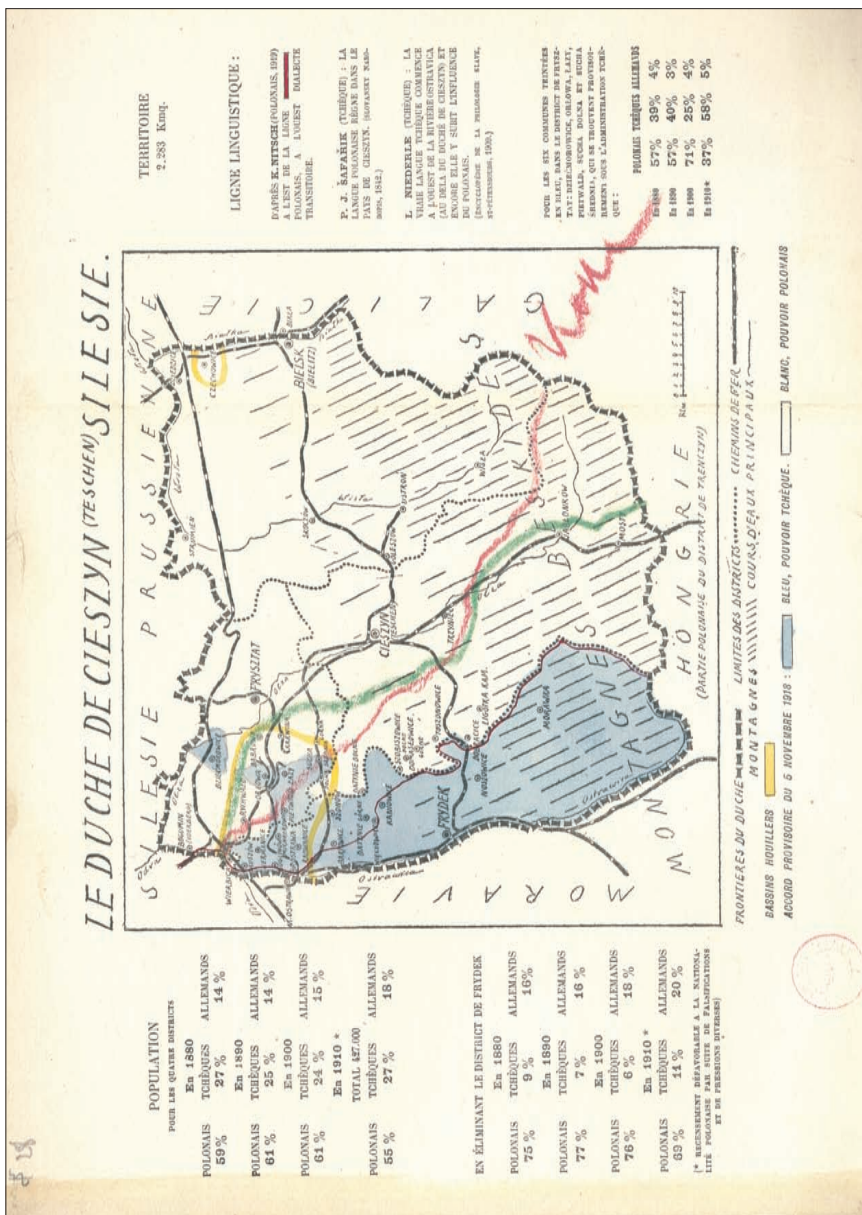
IV. Obszar obejmujący 23 gmin pow. Frysztańskiego i 57 gmin powiatu Cieszyńskiego, z racjonalizacją na zachodzie od granicy pow. Frysztańskiego, a która się znajduje na wschodzie na granicach powiatów: przesyła rzeka Olza (z obwodami: dębski, Stron, Dział, Mierzanowice, Zaodr, Stare Mierzanowice, Frysztań, Raj, Dąbki, Żytki, Żogun, Paskowice, Bobrek, Cieszy, S. Lica, Ławice, Koriska, Trzyniec, Żytków, Kędzyna, Kępno, Bystroja, Świdok, Maszów, Jankowice, Kulek, Sileska); nadto gminy Swarzędz i pow. Frysztański, razem 85 gmin. — 79,5%

 Wschodnia granica tego obszaru odpowiada umiarkująco linii demarkacyjnej wojskowej ustalonej paktem paryskim z lutego 1919 r. przyciem na południu z Cieszyńską przekroczył 4 km, w kierunku wschodnim.

V. Obszar obejmujący całe powiaty: Frysztański (34 gmin): Cieszyński (20 gmin), zaś 2 powiaty Bielskiego pas (22 gmin) konieczny jest na wschodzie granicami powiatów przesyła rzeki Olza (z obwodami: Stron, Dział, Mierzanowice, Zaodr, Stare Mierzanowice, Frysztań, Raj, Dąbki, Żytki, Żogun, Paskowice, Bobrek, Cieszy, S. Lica, Ławice, Koriska, Trzyniec, Żytków, Kędzyna, Kępno, Bystroja, Świdok, Maszów, Jankowice, Kulek, Sileska); nadto gminy Swarzędz i pow. Frysztański, razem 132 gmin. — 84,7%

 Wschodnia granica tego obszaru odpowiada umiarkująco wschodniej granicy najdalej od granicy czeskiej.

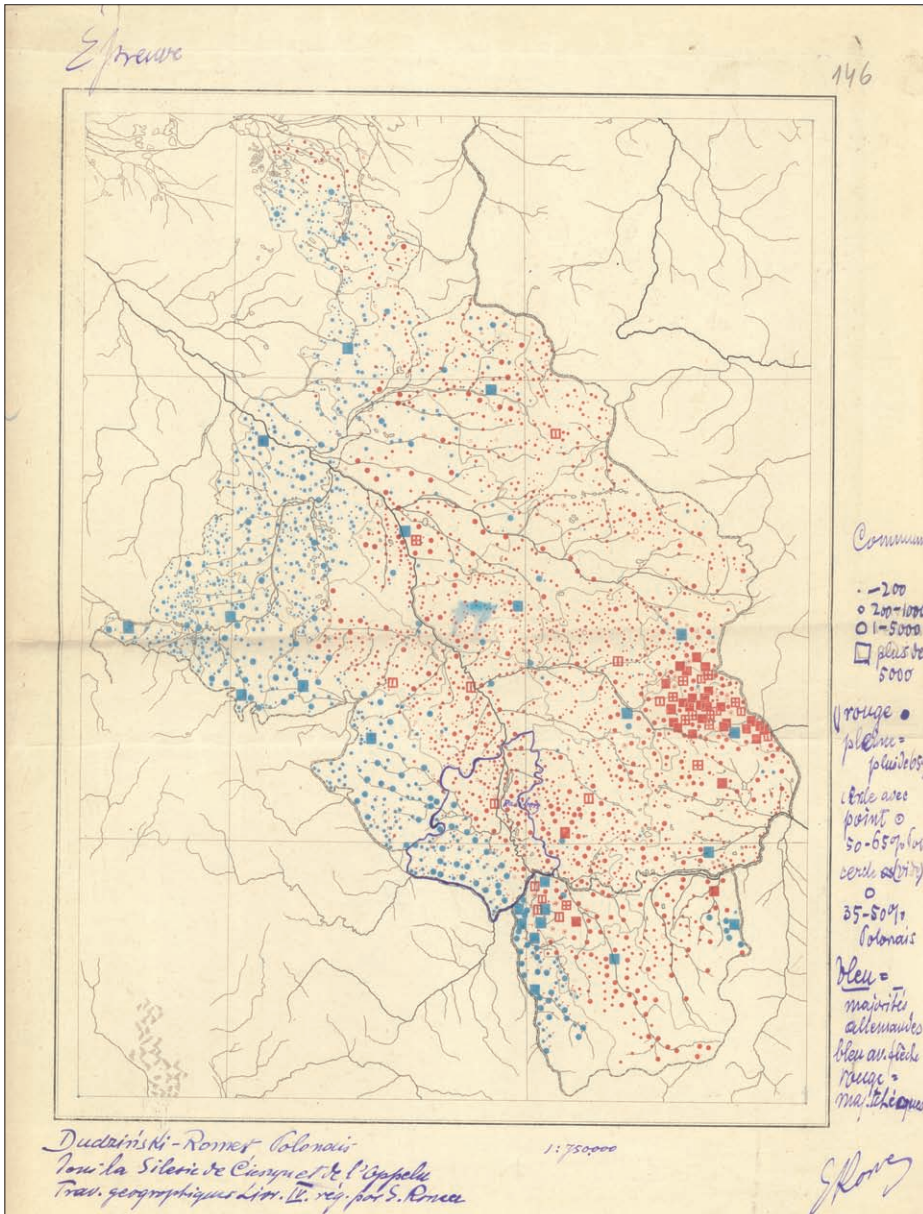
X. Restytucji gmin i obliczeniu procentów Polaków na podstawie rozmieszczenia gmin: podanych cyfr ludności, podług ostatnich danych prof. Popoiska.
 Najbardziej precyzyjne restytucji procentów, należy zauważyć, że w sprawie plebsu, na naszym kraju, przewidziano tylko fakt, że spis ludności z 1910 r. nie odpowiada rzeczywistości, a że faktycznie Polaków jest w danym obszarze znacznie więcej. Właśnie w tym zakresie, podług danych podanych przez prof. Popoiskę, można by przewidzieć, że w obszarze, który przedstawiłby się, w 1910 r. 213 gmin całego Śląska Cieszyńskiego, przewidziano w 1910 r. 100% (50-100%) z 147 gmin z 68,1% gminami Śląska. Natomiast w obszarze, w którym gmin, przewidziano 15,6% z 105 gminami (49,4%), Cieszyński przewidziano w 1910 r. 46 gminami (28,6%), natomiast w 26 gminami (12,2%), Ślązakom — 36 gminami (16,8%) (podług prof. Popoiskiego).
 11-12-1919. J.S.

Sprawa Śląska Cieszyńskiego
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 260 Kolekcja kartograficzna, k-84

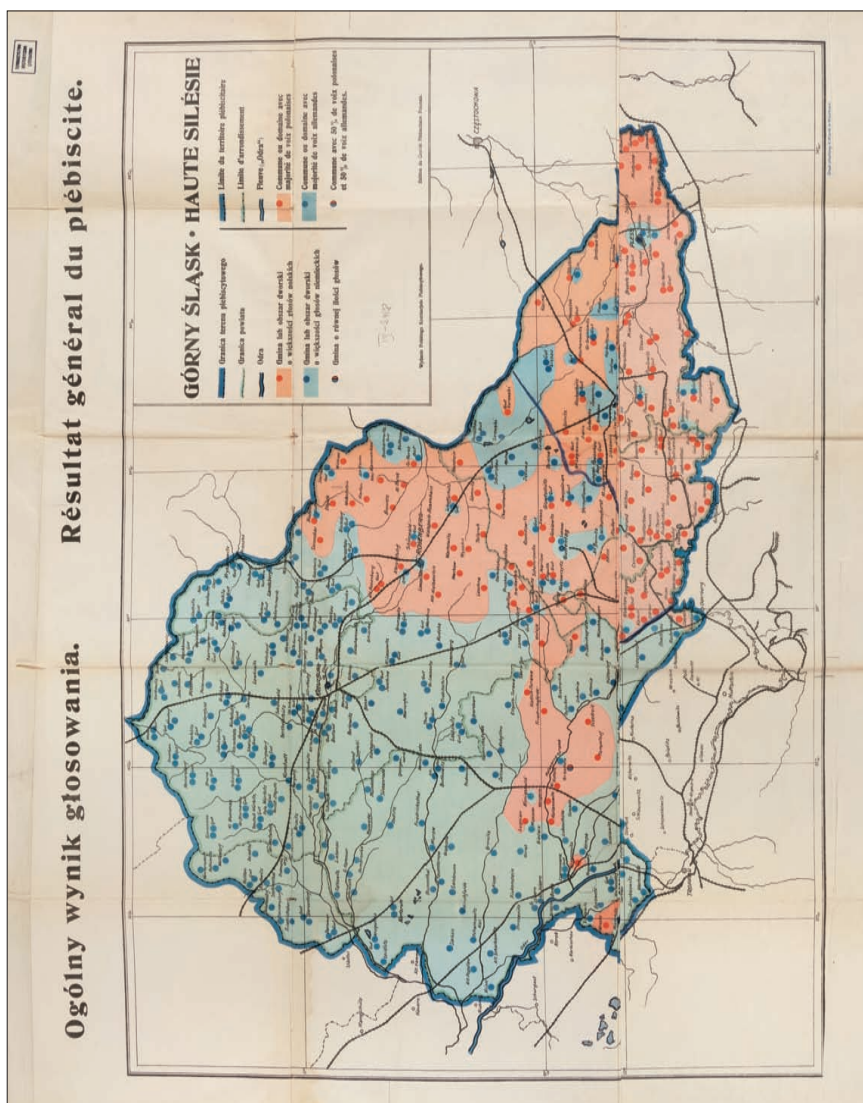

Sprawa granicy Śląska Cieszyńskiego
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 100 Archiwum J.I. Paderewskiego, sygn. 927, k-28

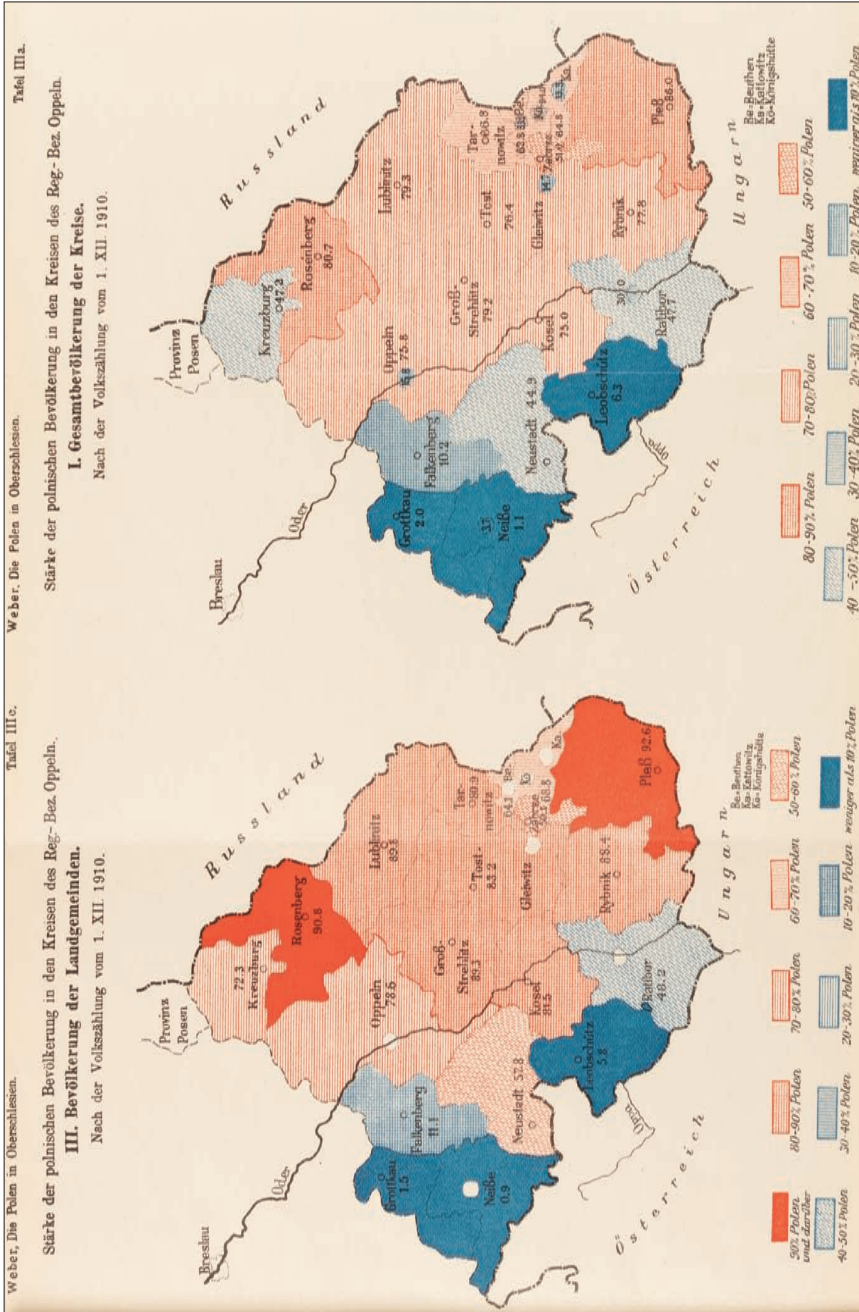

Sprawa granicy Górnego Śląska

Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 39 Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 139, k-146

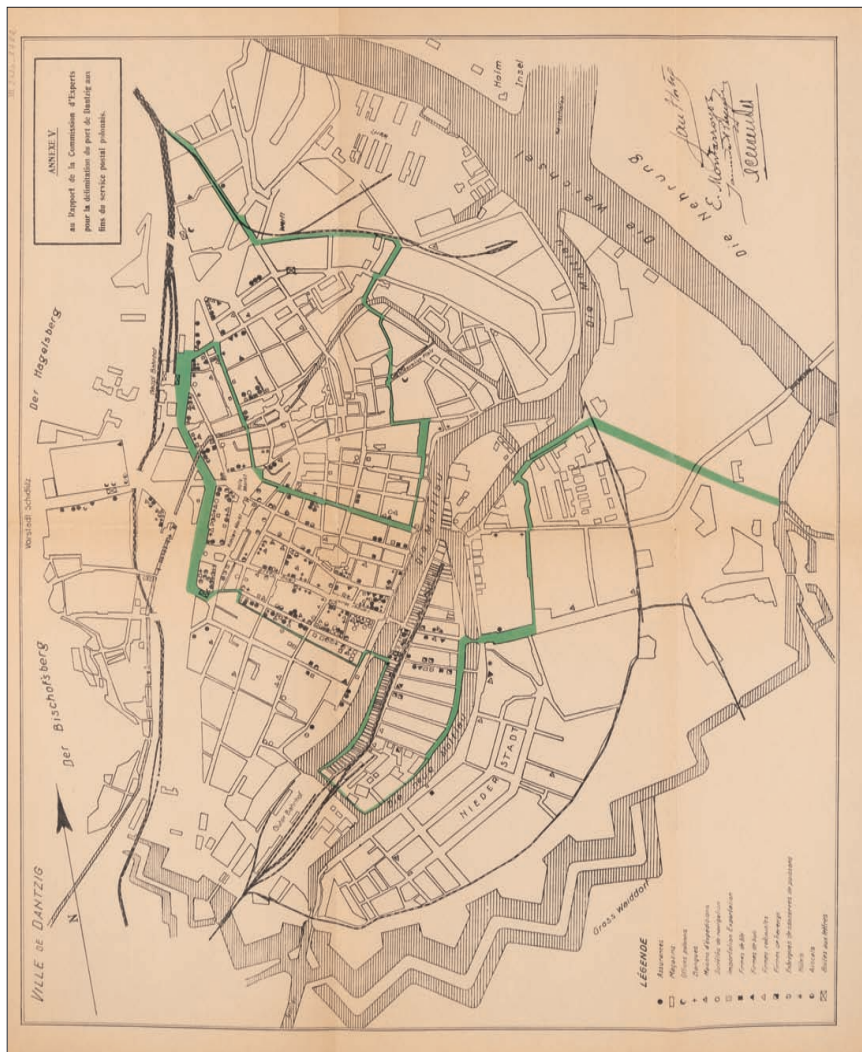

Sprawa granicy Górnego Śląska
 Źródło: © Towarzystwo Historyczno-Literackie / Biblioteka Polska w Paryżu, sygn. BPP_THLP_III_2418_CD187_DSC_3574

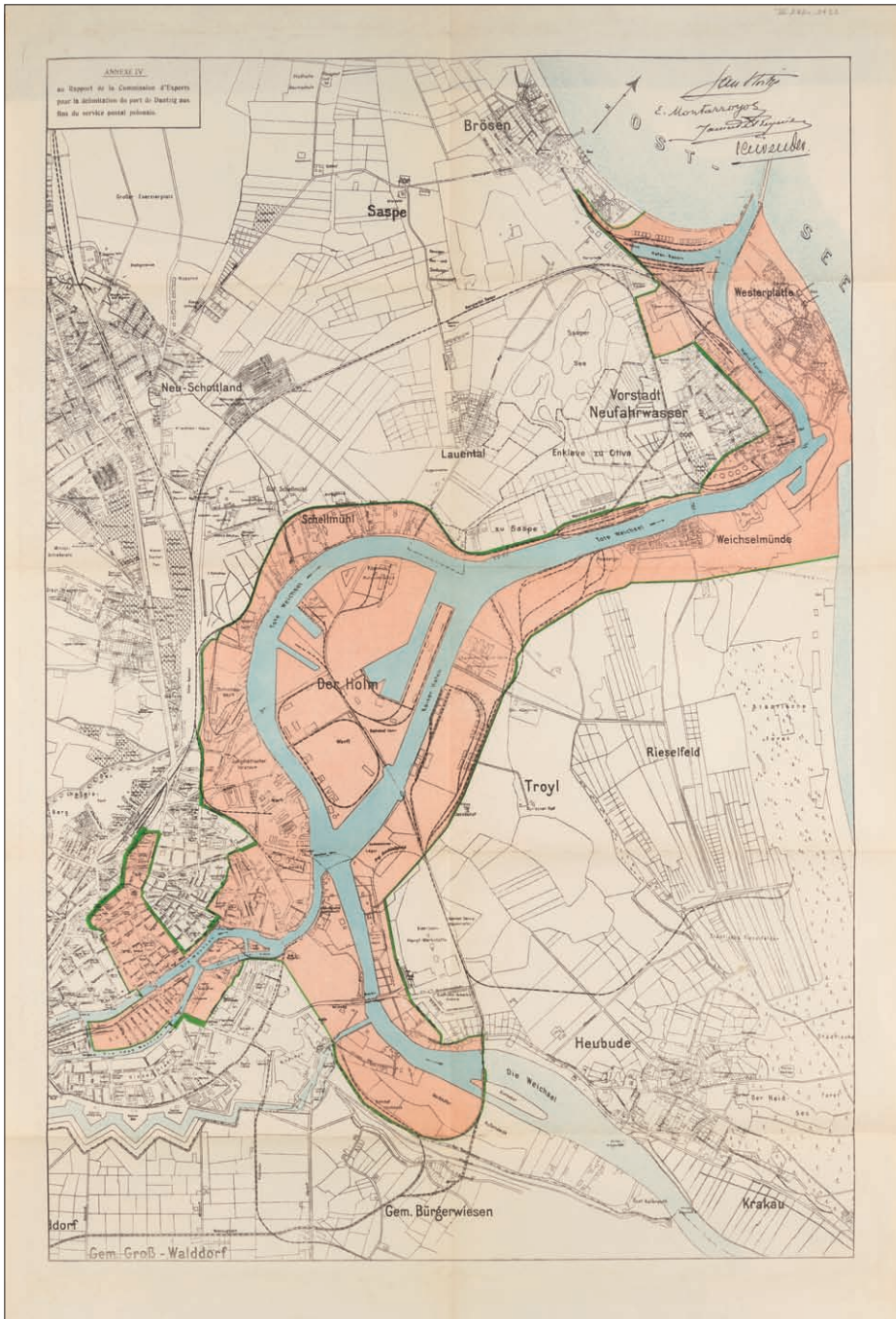

Sprawa granicy Górnego Śląska

Źródło: © Towarzystwo Historyczno-Literackie / Biblioteka Polska w Paryżu, sygn. BPP_THLP_III_2718_CD187_DSC_3353

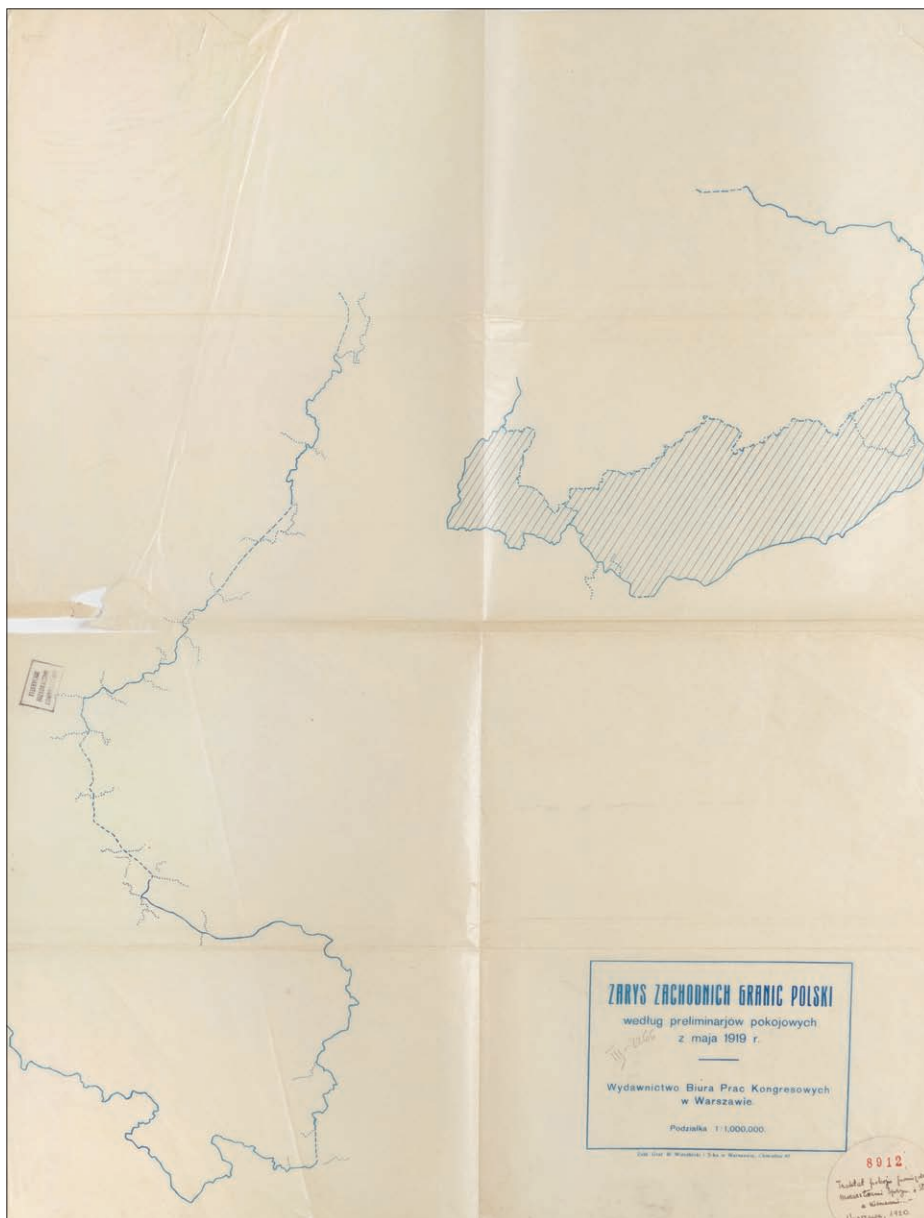

Sprawa Gdańska
Źródło: © Towarzystwo Historyczno-Literackie / Biblioteka Polska w Paryżu, sygn. BPP_THLP_III 2722_CD187_DSC_3623

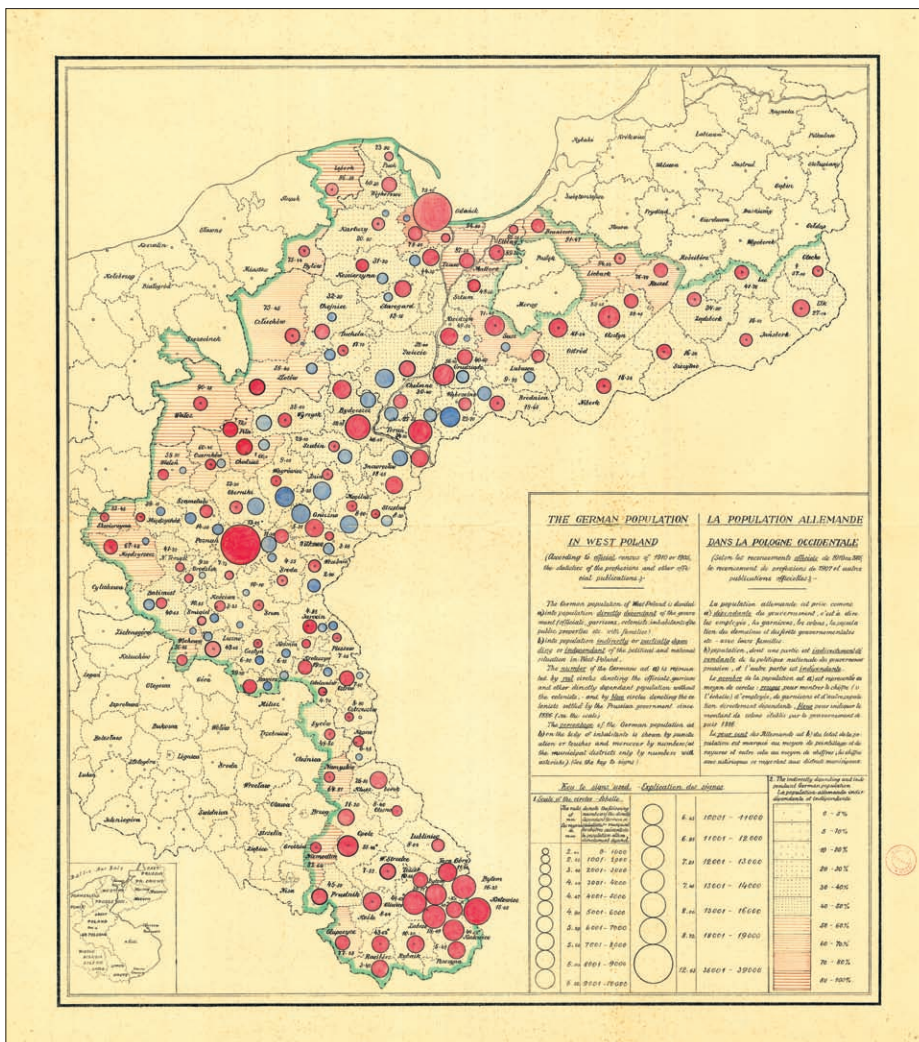

Sprawa Gdańska

Źródło: © Towarzystwo Historyczno-Literackie / Biblioteka Polska w Paryżu,
sygn. BPP_THLP_III 2720_CD187_DSC_3614

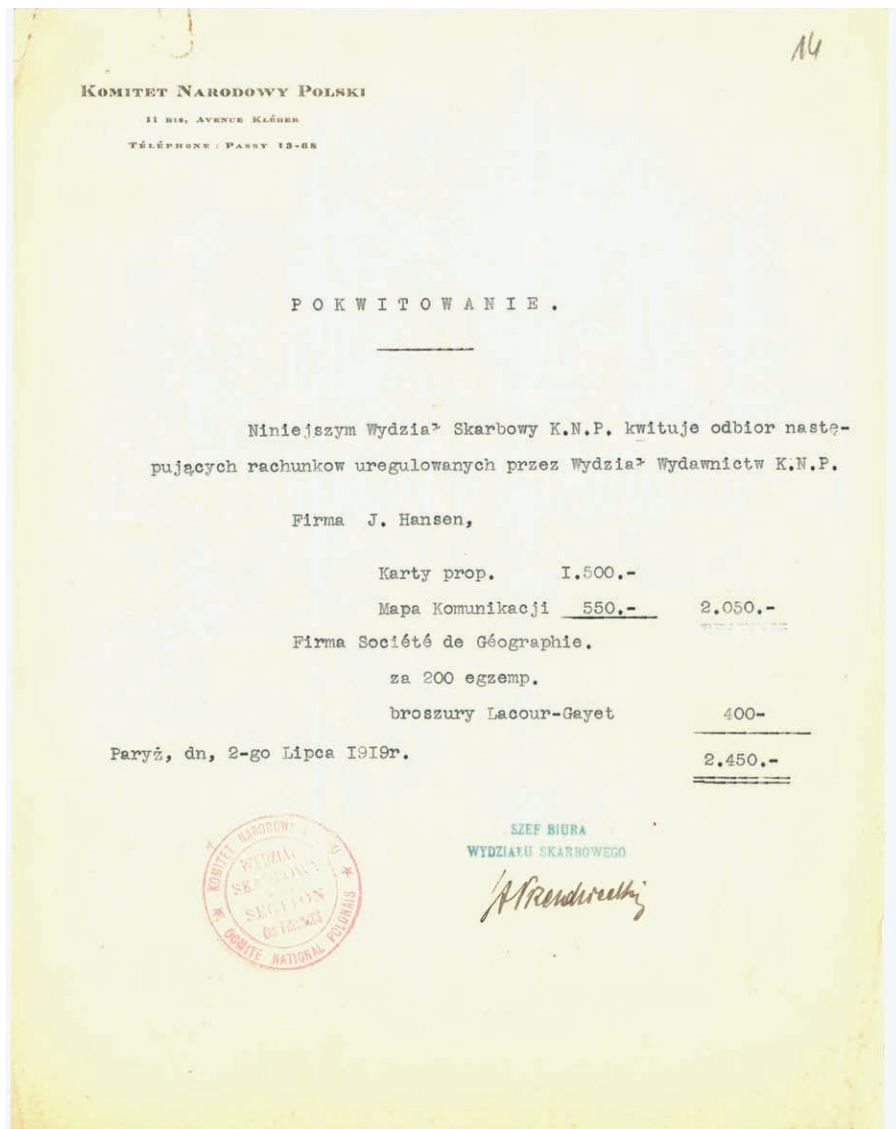

Rysunek zachodniej granicy wykonany na kalce
Źródło: © Towarzystwo Historyczno-Literackie / Biblioteka Polska w Paryżu,
sygn. BPP_THLP_III2266_CD187_DSC_3524

Sprawy ludnościowe w pasie zachodniej granicy

Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 100 Archiwum J.I. Paderewskiego, sygn. 886, k-4

Pokwitowanie odbioru rachunków m.in. za mapę komunikacyjną
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 39 Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 318, k-14

5383
8

NACZELNE DOWÓDZTWO
WOJSK POLSKICH .
-:-:-:-

Paryż, dnia 10 Marca 1919.

2-ie Biuro .

L. 126 / 2c DO
KOMITETU NARODOWEGO POLSKIEGO
w PARYŻU .

V
SEKRETARYAT GENERALNY
Uprzejmie prosimy o spisanie odpowiedzi
Hydział 5 o spisanie
12/III-19
Szef Biura
 Sekretaryatu Jenerałnego

Przygotowanie mapy Polski w celach propagandy, oraz jej wy-
drukowanie w znacznej liczbie egzemplarzy byłoby pożądanem .

Ponieważ jednak Oddział Topograficzny N.D.W.P. nie posiada
narusze prasy litograficznej, aby podjąć się tejsze pracy, mam zaszczyt
przedstawić rozwiązanie tej kwestji jak następuje :

Oddział topograficzny N.D.W.P. przygotowuje i opracuje oryginał
tejsze mapy, a firma pp;"Monrocc-Gallac-Monrocc et Cie Successeurs-
3, Rue Suger, Paris, podjęłaby się jej wydania .

Koszta wydania 3000 egzemplarzy mapy propagandy w 5 kolorach w
formacie 50x65 wyniosa około 17.50 frankow. Proszę więc o łaskawe
uwiadomienie mnie, czy Komitet N.P. zgodziłby się na wyżej wspomnia-
ne koszta .

W razie odpowiedzi potwierdzającej wydam odpowiednie rozkazy, aby
praca została natychmiastowo rozpoczęta.

Nadmienia się, że w kraju ukazała się już karta propagandowa Pol-
ski.

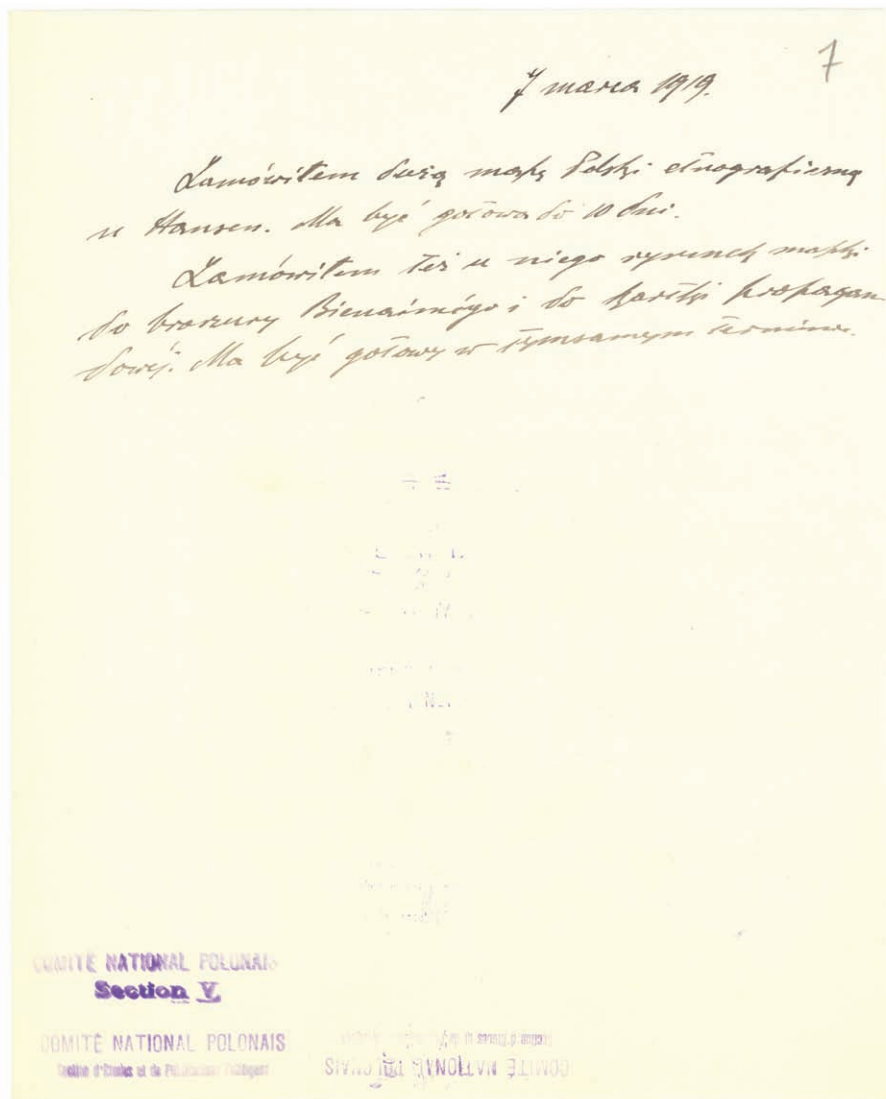
Patrz N°21 "Ilustrowany Dziennik Polski" Krakow, z dnia 27-go
lutego 1919.

*Obecnie jednakże okazała się tu potrzeba darowa
druku do nowo przybyłym z wódle roziemnomu
a także wozłomymu francuskim mapy polski po
nyniejszego typu. -*

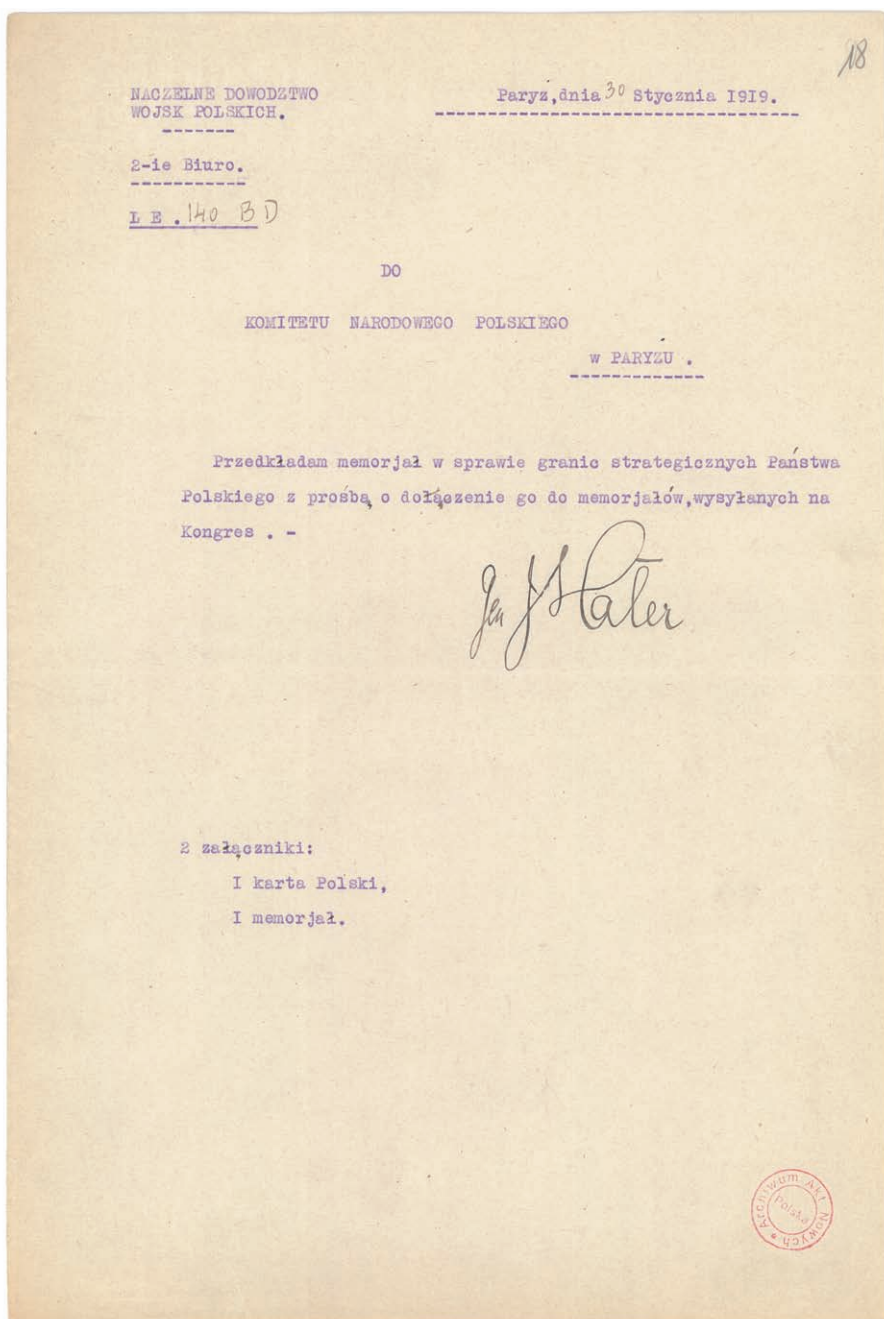
J. J. S. C.

Pismo Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich do Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu
dot. możliwości przygotowania mapy Polski
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 39 Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 318, k-8

Informacja o złożonym zamówieniu na wykonanie mapy Polski
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 39 Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 318, k-7

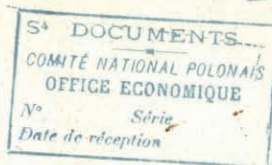

Pismo przewodnie Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich do Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu z informacją o załączniku kartograficznym
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 39 Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 313, k-18

6.26.XIII

92

S-P I S P R A C

I. GRANICE.

I/ Granice południowo-Wschodnie Polski maksymalne i minimalne oparte na dowodach historycznych, statystycznych, stanie polskiego posiadania i siły kultury polskiej z uwzględnieniem konieczności komunikacyjnych i strategicznych kultury polskiej.

(Granica przypuszczalna Uszyca, Horyń do Prypeci).

I Arkusz druku i mapa.

Bator, Małski, Czekanowski.

2/Granice północno-wschodnie Polski maksymalne i minimalne oparte na dowodach historycznych, statystycznych, stanie polskiego posiadania i siły kultury polskiej z uwzględnieniem konieczności komunikacyjnych i strategicznych.

(Granica przypuszczalna Słuck, Berezyna, Uta, Dźwina

.....) Arkusz I, druk i mapa.

W. Kamieniecki, Kościakowski (Wilno) H. Kościcki.

3/ Zachodnie granice dawnego zaboru austriackiego oparte na dowodach historycznych, statystycznych z uwzględnieniem konieczności komunikacyjnych i strategicznych.

(Orawa, Spiż, powiat sądowy Czacza w żupanstwie Trzczyńskim) I I/2 Arkusza druku i mapa.

Buzek.

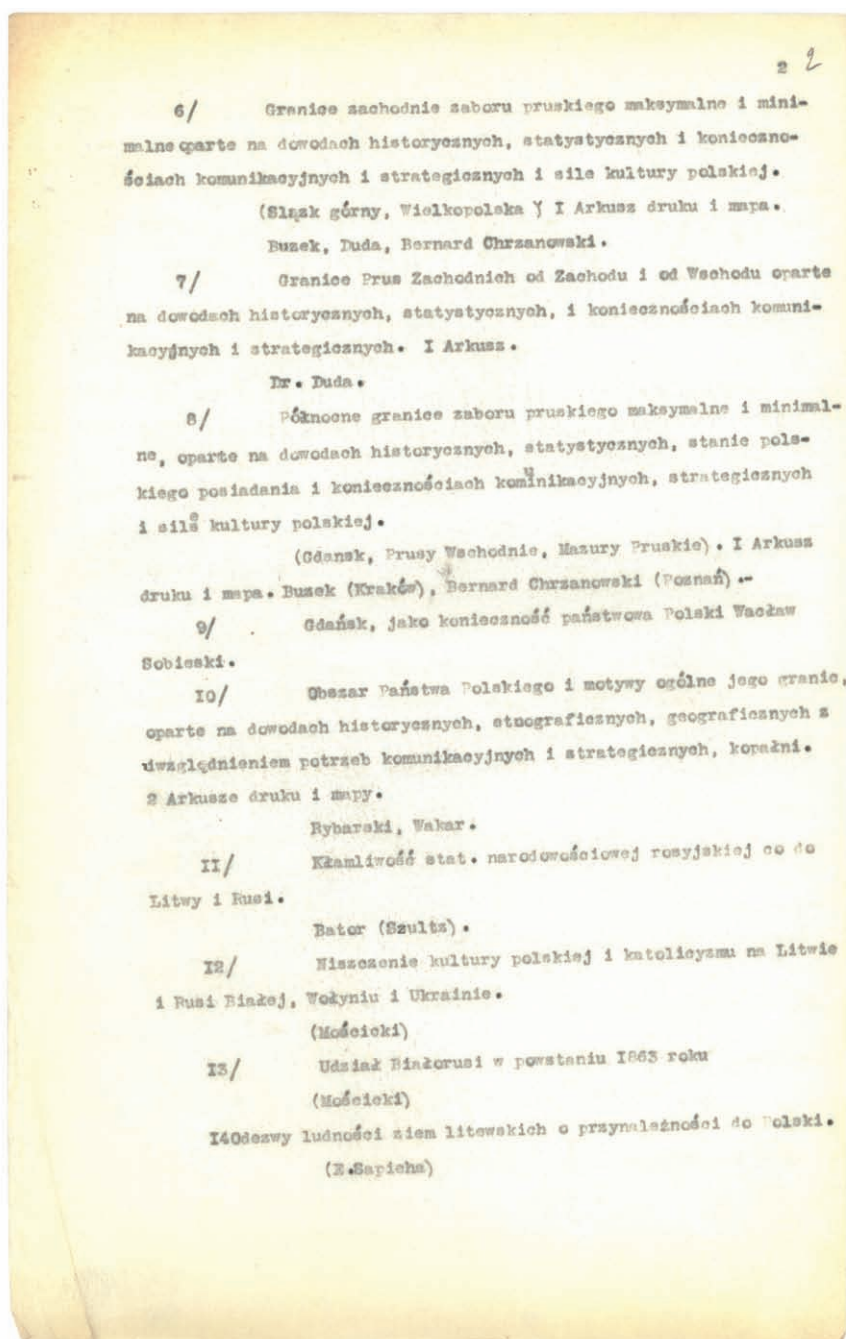
4/ Granice zachodnie Śląska Cieszyńskiego oparte na dowodach historycznych, statystycznych z uwzględnieniem konieczności komunikacyjnych i strategicznych.

Dr. Duda. (Kraków Archiwum Krajowe)

5/ Granice zachodnie i południowe Orawy, Spiżu i powiatu sądowego Czacza w żupanstwie Trzczyńskim.

a/ Bednarski - Nowy Targ

b/ Balzer - Lwów.

Wykaz prac merytorycznych, w tym informacja o zamówionych opracowaniach kartograficznych
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 39 Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 313, k-2

<u>Frydek'ski p.m.</u>		I
1) Gussrau (Fur)		32.4 2447
1 Bogusław (Frydek'ski p.m.)		38.2
2 Wierchica		21.7
3 Szonyshel		30.
4 Pyskassat		49.4
5 Porska		59.5
6 Labkoci		53.5
7 Shocron		24.9
8 Wiermionie		39.6
9 dufynia d.		85.0
10 dufynia P.		94.4
11 Die'mornice		21.8
12 Lawada		82.9
13 Stawki niaste		91.9
14 Dghrona		62.8
15 Frywikat		59.5
16 Raj		95.2
17 Ostois		34.2
18 Pictwiat		18.6
19 Lary		48.7
20 Karmina		80.5
21 Dastoin		94.6
22 Stgki.		92.0
23 Stonesa		98.0
24 Albrachice		98.5
25 Suche S.		95.1
26 Suche S.		55.3
27 Suche S.		58.9
28 Porska		
<u>Ci. Cierny'ski p.m.</u>		
1 Szumbach		39.4
2 Datynia d.		36.9
3 Bzdnoce d.		36.5
4 Zysocice		99.3.
		221 4 2
		211 6 0

97^c

① 15
② 18

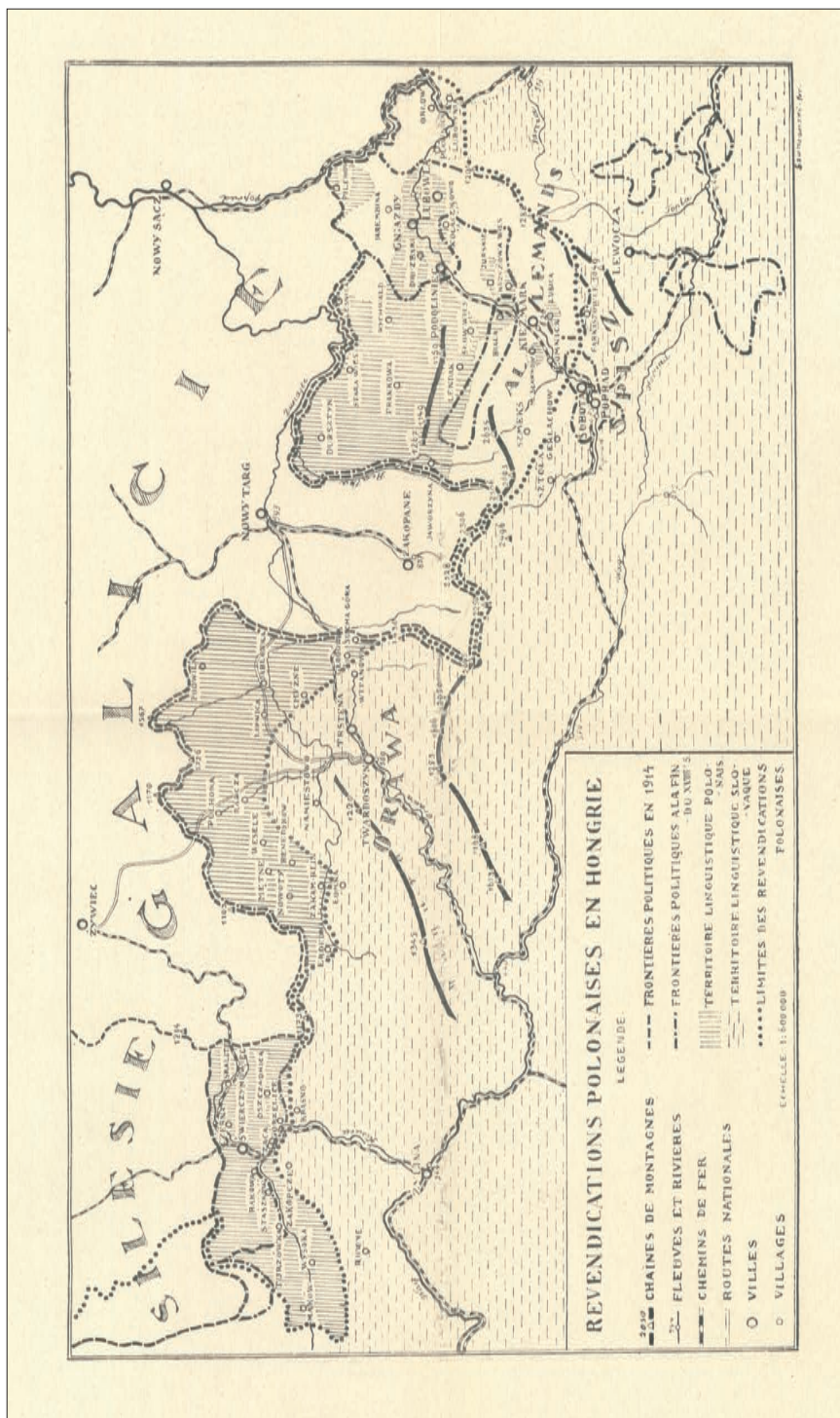
Materiały robocze do opracowań kartograficznych (dane statystyczne)
 Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 40 Delegacja Polska na Konferencję Pokojową w Paryżu, sygn. 17, k-97

Aneks dokumentacyjny

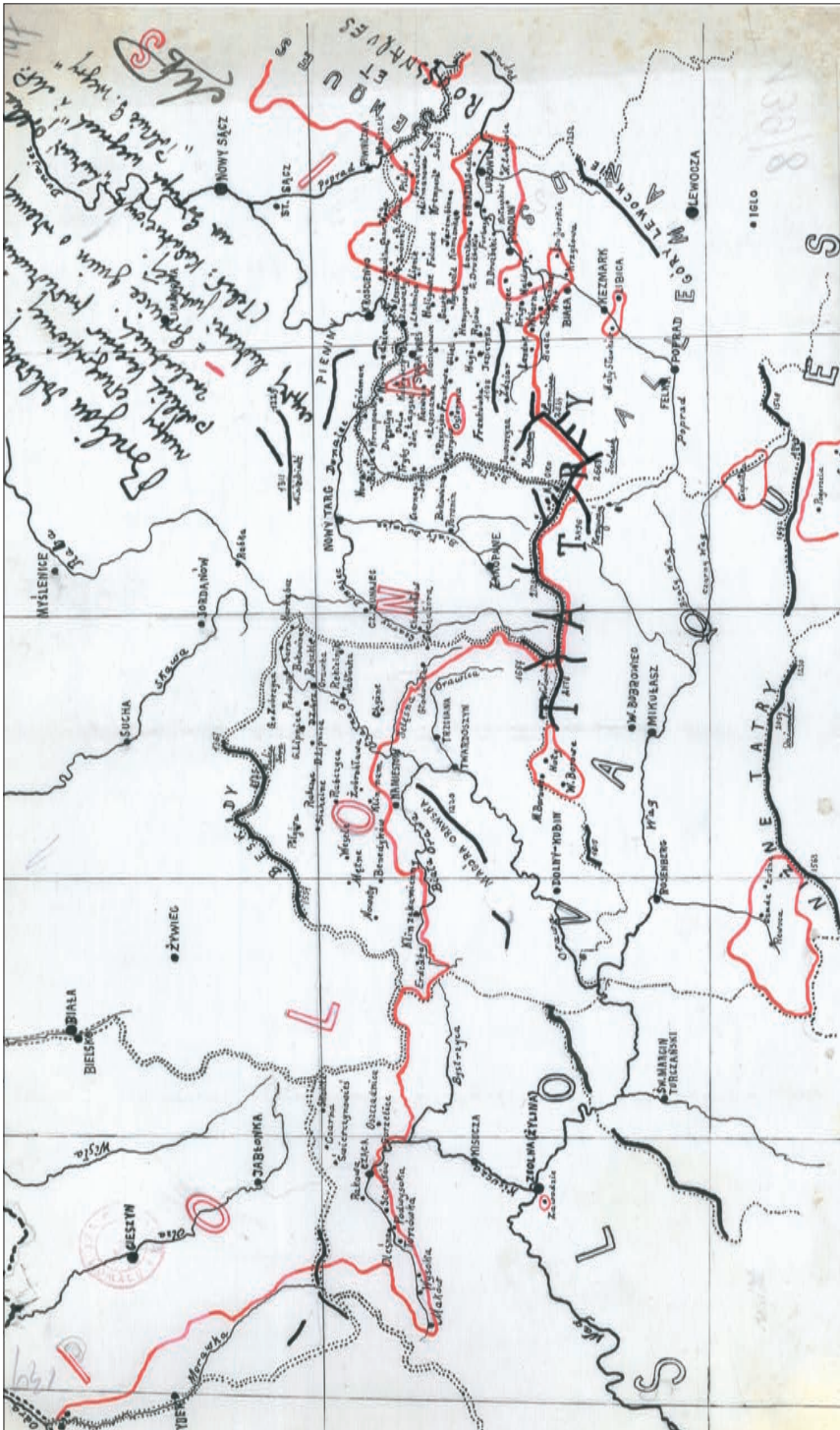
	Polonia			Renes non-orthodoxes			Orthodoxes		Auton. Ortodoxes		Total		
	parochie	propaganda	szkole	parochie	propaganda	szkole	parochie	szkole	parochie	szkole			
												parochie	propaganda
Wielka S.	477	838	530	52	16	23	1134	573	783	343	173	140	3456
Byssa	34	50.0	50	-	-	2	24	35.3	37	10	147	13	174
Syreneburg	54	22.0	65	1	0.4	2	105	22.7	72	86	35.0	39	414
Korodex	22	21.4	8	-	-	-	75	72.8	27	6	5.8	8	146
Sepel	99	68.3	111	-	-	-	44	30.3	31	2	1.4	6	293
Ławny	22	12.4	26	5	3.0	-	45	26.6	50	98	58.0	19	264
Ławel	15	7.2	22	-	-	5	192	91.9	102	2	1.0	5	343
Pierson	62	37.0	57	18	10.9	9	66	40.0	114	20	12.1	17	356
Rebryca	35	22.4	66	2	0.6	2	83	53.6	81	77	20.7	23	329
Siebizi	33	21.7	41	-	-	1	117	76.4	69	3	2.0	5	269
Nielizi	6	7.1	4	-	-	-	76	90.5	81	2	2.4	3	173
Wilkok	91	18.9	82	7	1.5	2	307	63.7	119	77	16.0	12	692
Witman i Radkowi	3536	33.1	3785	1115	10.4	544	4022	37.6	3129	2023	18.9	610	1874
Kojow S.	307	14.1	650	19	1.3	27	1768	81.1	1021	75	3.4	53	3930
Radogawo	76	31.0	125	19	10.5	22	135	45.1	133	37	13.4	8	565
Cielny	3	4.3	22	-	-	-	67	95.7	82	-	-	1	175
Ciohary	20	5.8	7	-	-	3	157	90.8	69	6	3.5	6	258
Kuman	42	18.5	103	-	-	-	181	79.7	97	7	1.8	7	434
Kamiow	8	11.9	34	-	-	1	58	86.6	53	1	1.5	5	155
Kojow	31	5.1	29	-	-	-	56	92.4	176	15	2.5	19	331
Lipowice	25	26.9	89	-	-	-	68	73.1	44	-	-	2	229
Radomyzyl	30	13.1	55	-	-	1	291	83.0	157	9	3.9	4	487
Skwira	18	18.2	88	-	-	-	81	81.8	74	-	-	1	263
Taranowa	23	22.8	61	-	-	-	78	77.2	44	-	-	-	206
Wasylow	34	21.1	17	-	-	-	124	77.0	38	3	1.9	4	220
Winiogrod	7	9.5	20	-	-	-	67	90.5	54	-	-	1	149
Podolie S.	577	37.8	1044	8	0.5	17	927	60.8	937	13	0.9	36	3533
Barla	23	15.1	70	-	-	6	251	86.3	209	1	0.6	4	464
Bratow	17	29.8	39	-	-	-	40	70.2	45	-	-	2	143
Hajazy	28	37.8	80	-	-	-	46	62.2	36	-	-	4	191
Jampol	47	45.6	123	-	-	6	56	54.4	58	-	-	3	293
Kamieniec	38	38.1	147	-	-	-	155	60.3	99	4	1.6	8	511
Laherow	37	44.6	58	2	2.4	1	44	53.0	56	-	-	3	201
Litycz	32	41.6	100	-	-	1	45	53.4	70	-	-	1	249
Mohylow	45	38.1	65	2	1.7	-	70	59.3	85	1	0.8	1	269
Olgopol	29	28.4	73	4	3.9	1	68	66.7	61	1	1.0	3	240
Plosnion	67	59.3	107	-	-	-	45	39.8	56	1	0.9	-	246
Mayca	32	38.6	70	-	-	-	50	60.2	50	1	1.2	-	203
Winnica	122	43.1	112	-	-	2	152	55.5	112	4	1.4	7	576
Polnyia S.	814	34.2	999	4	0.2	4	1271	53.4	1260	293	12.3	147	4782
Lubow	55	32.9	72	-	-	-	82	49.1	60	30	18.0	17	321
Konel	41	31.1	56	-	-	-	88	66.7	70	3	2.3	-	258
Kyemionec	38	29.5	55	-	-	-	89	69.0	75	2	1.6	4	263
Lincz	71	38.8	76	-	-	-	73	39.9	94	39	21.3	12	362
Ostrog	37	38.1	43	-	-	-	46	47.4	61	14	14.4	3	207
Owruca	15	12.9	34	1	0.9	-	87	75.0	49	13	11.2	6	205
Rowno	42	41.6	69	-	-	-	35	34.7	25	29	25.8	13	258
St. Konstantyn	54	52	105	-	-	-	31	47.7	62	-	-	-	234
Widymierz	55	37.7	103	3	2.1	-	77	52.7	92	11	7.5	7	348
Zastaw	39	37.5	63	-	-	-	43	46.2	27	17	16.3	2	191
Zwaczal	97	39.3	93	-	-	-	117	47.4	74	30	15.4	16	430
Zytkowicz	290	52.4	225	-	-	2	448	55.6	521	107	12.0	67	1710
Radkowie	1693	27.9	2673	41	0.7	48	3966	65.2	3218	261	6.3	236	12231
Total	5234	31.2	6478	1156	6.9	592	7988	47.6	6347	2444	14.3	876	31075

Materiały robocze do opracowań kartograficznych (dane statystyczne)

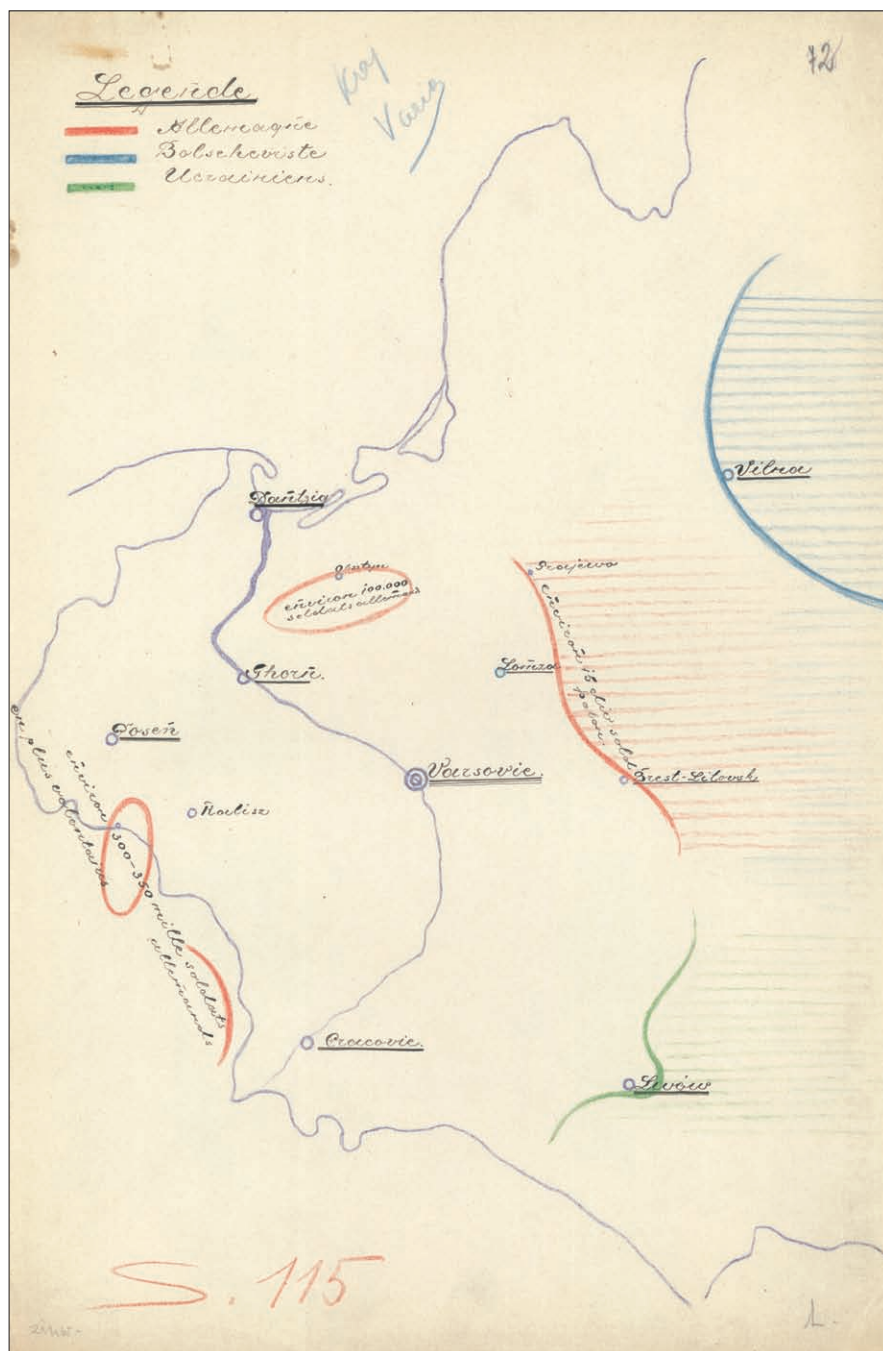
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 39 Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 145, k-17

Revendications Polonaises en Hongrie
 Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespól 40 Delegacja Polska na Konferencjê Pokojowâ w Paryżu, sygn. 79, k-29

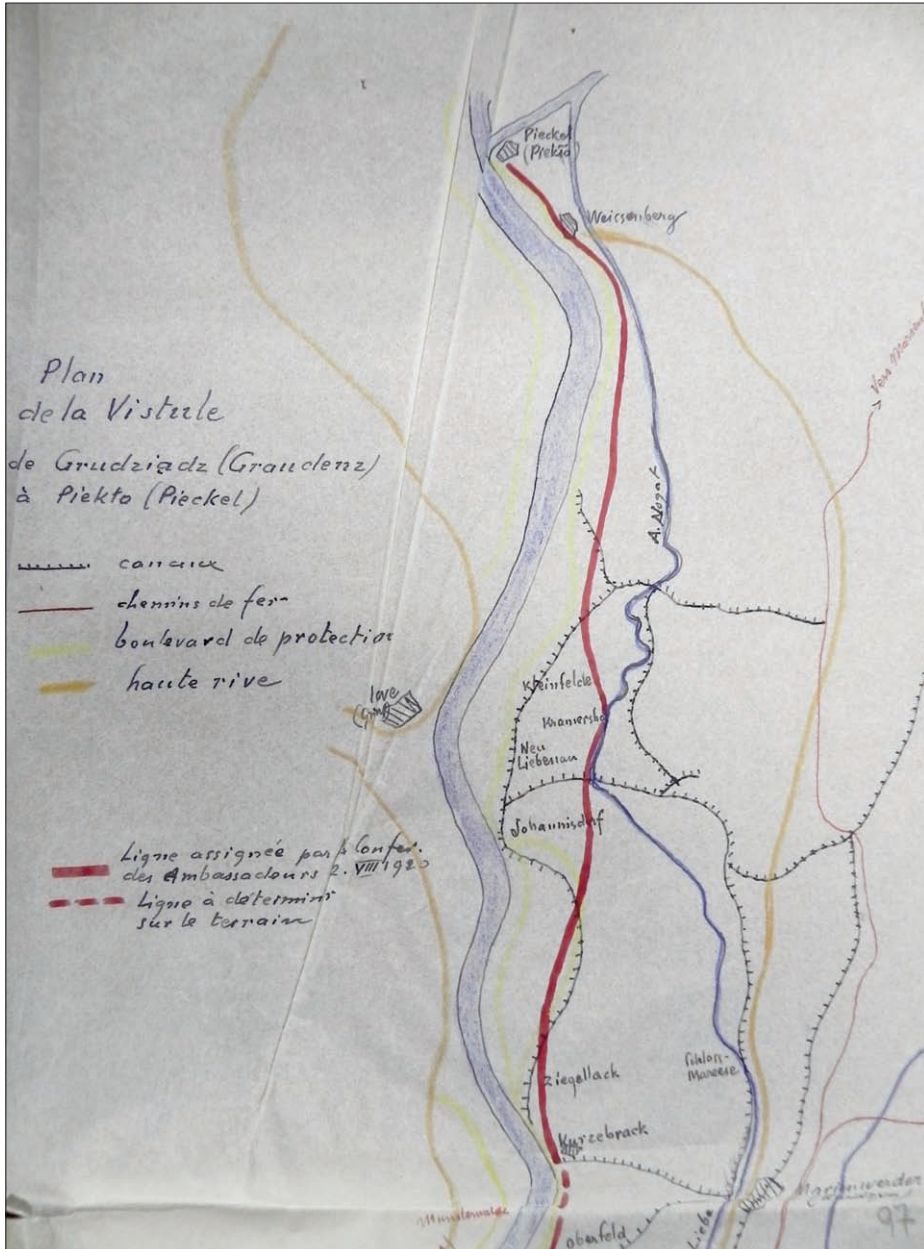

Pierworys mapy dot. spraw granicy południowej
Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 39 Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 139, k-147

Szkic kartograficzny

Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespół 39 Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 122, k-72

Szkic kartograficzny dot. pasa granicy zachodniej
 Źródło: Archiwum Akt Nowych, Zespól 100 Archiwum J.I. Paderewskiego, sygn. 902, k-97

Dr hab. BEATA KONOPSKA, prof. UMCS

Zatrudniona w Katedrze Geomatyki i Kartografii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

Kartograf i historyk, specjalizuje się w *critical cartography* XIX i XX w., w badaniach mapę traktuje jako zapis kulturowy i formę komunikacji społecznej, redaktor naczelna „Polish Cartographical Review”, wiceprzewodnicząca Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN, przewodnicząca Komisji Geografii Historycznej Polskiego Towarzystwa Historycznego.

Dr hab. MAREK BARWIŃSKI, prof. UŁ

Zatrudniony w Katedrze Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego.

Geograf, specjalizuje się w problematyce mniejszości narodowych, etnicznych i wyznaniowych Europy Środkowo-Wschodniej, zajmuje się także problematyką granic, przekształceń terytorialnych państw i współczesnych obszarów konfliktogennych. Członek Komitetu Nauk Geogr. PAN, polsko-ukraińskiej Komisji Ekspertów ds. doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii.

ISBN 978-83-96556-1-4

9 788396 355614 >